TERTULLIANUS'
DE PALLIO

TEGEN DE ACHTERGROND
VAN ZIJN OVERIGE WERKEN

DOOR

J. M. VIS S.J.

1949

CENTRALE DRUKKERIJ — NIJMEGEN

TERTULLIANUS'
DE PALLIO

TEGEN DE ACHTERGROND
VAN ZIJN OVERIGE WERKEN

PROMOTOR
Prof. Dr H. H. JANSSEN

TERTULLIANUS' DE PALLIO

TEGEN DE ACHTERGROND VAN ZIJN OVERIGE WERKEN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE AAN DE R.K. UNIVERSITEIT
TE NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS Prof. Dr. H. H. JANSSEN, HOGLERAAR
IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DE ACADEMI-
SCHE SENAAT IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP WOENSDAG 30 NOVEMBER 1949,
DES NAMIDDAGS OM 4 UUR

DOOR

JEROEN MARIA VIS S.J.

GEBOREN TE ABCOUDE

1949

CENTRALE DRUKKERIJ N.V. - NIJMEGEN

*Aan mijn leerlingen
en oud-leerlingen*

INHOUD

Inleiding	1
Eerste Hoofdstuk: het genre	6
Tweede hoofdstuk: de inhoud	24
§ 1. H. Schrift	24
§ 2. litteratuur	35
§ 3. keizers	40
§ 4. filosofie	50
§ 5. pikanterieën	75
Derde Hoofdstuk: de stijl	93
Vierde Hoofdstuk: slotbeschouwing	124
§ 1. De meningen onzer voorgangers	124
§ 2. Ons standpunt	136
Sommaire	144
Lijst van geciteerde teksten	148
Personen- en zakenregister	150
Litteratuurlijst	152

INLEIDING

Wanneer men na moeizame studie van de teksten een duidelijk beeld heeft gekregen van de figuur van Tertullianus, en men geboeid is geworden door zijn scherpe, forse trekken, dan wordt het woord van de H. Cyprianus „Da magistrum”, waarmee hij Tertullianus bedoelde, begrijpelijk. Men voelt dat men in contact is getreden met een superieure geest, met een geweldenaar, wat de stijl betreft, maar ook met een karakter, dat de grenzen van het middelmatige verre overschrijdt: met een persoonlijkheid, die men eerlijk en van harte z'n meester noemen kan.

Is men echter na doorgezette studie tenslotte gekomen tot een van zijn kleinste geschriften, n.l. De pallio, dan voelt men zich onwennig. Eerst omdat men slechts regel voor regel in de uiterst moeilijke tekst voortkruipt; men merkt dat Tertullianus' Latijn diepten heeft, waarin men tot nu toe niet was doorgedrongen. Vervolgens echter — en dat is een pijnlijke gewaarwording — omdat de vertrouwde figuur van de meester slechts wazig te onderkennen valt. Hij is niet de gewone. Er is iets met hem. Zijn beeld is vertrokken. Men tracht opheldering te vinden bij mannen, die hun bevindingen hebben neergelegd in geleerde commentaren, doch men vindt de gewenste oplossing niet. Zo althans is het ons gegaan.

Intussen bleef de vraag: „Hoe past De pallio in het karakterbeeld van de meester?” zich steeds aan ons opdringen. We hebben niet gerust, voordat daarop een o.i. bevredigend antwoord werd gevonden. Dankbaar gebruik makend van de arbeid van eeuwen, een vaste basis zoekend in het grootse werk, door talloze voor-

gangers met uiterste vakkundigheid geleverd, hebben we de Tertullianus van De pallio herhaaldelijk geconfronteerd met die van de overige werken. Deze confrontatie is leerrijk, doch geenszins troostrijk. Ze onthult ons een karaktertrek, die niet slechts het beeld van de meester ontsiert, maar tevens de verklaring geeft, waarom zulk een grootse persoonlijkheid ten onder is gegaan. Onze arbeid bestaat zodoende uit twee, scherp te onderscheiden delen:

Eerst zullen we aantonen, dat De pallio een volstrekt unicum is in het werk van Tertullianus.

Vervolgens, dat De pallio een sleutel biedt tot de gehele Tertullianus.

Het eerste deel wordt o.i. afdoende bewezen. Voor het tweede deel geven wij talrijke vingerwijzingen, welke dienstig kunnen zijn voor verdere studie van Tertullianus' karakter.

Het nut van het eerste deel is, dat de theologen en philologen het onderhavige werkje niet meer zo gemakkelijk en als vanzelfsprekend zullen onderbrengen in de reeks moralistische, apologetische of ascetische geschriften van deze eerste christelijke latijnse schrijver; en dat ze zullen erkennen, dat iedere uitdrukking erin vanuit een essentieel ander niveau te verklaren is en daarom voor de christelijke geloofs- en zedenleer iedere bewijskracht mist.

Het nut van het tweede deel is, dat het een correctie aanbrengt op het werk van Lortz e.a., die voor de schildering van Tertullianus het Apologeticum in het centrum stellen. Ongetwijfeld is het Apologeticum godsdiensthistorisch het belangrijkste werk van Tertullianus, en het boek dat het meest geschiedenis heeft gemaakt. Toch is diens antipode, De pallio, ook, zij het op een andere wijze, een meesterstuk te noemen en een hoogtepunt van 's meesters kunnen. Beide geschriften, hoewel van dezelfde persoon, zijn echter onmogelijk aan dezelfde persoonlijkheid toe te schrijven: De pallio betekent a.h.w. een tegenpool van het Apologeticum.

Terwijl wij nu voor het tweede deel volstaan met fingerwijzingen (wij konden onmogelijk de tijd vinden, om al de werken van Tertullianus rondom ons nieuwe gezichtspunt te polarizeren), geven wij voor het eerste deel, dat een noodzakelijke voorbereiding is, hieronder de gevolgde werkmethode:

Eerste hoofdstuk

Vooreerst willen wij ons dwingen tot goed lezen. Wij moeten eerst weten, wat er staat, en geen element mag aan onze aandacht ontsnappen. Wij bieden in dit werk echter geen nieuwe tekst-critische uitgave: wij volgen die van Gerlo¹. Toch stellen wij voor, het werk voortaan anders te drukken, omdat vele passages eerder metrische fragmenten zijn dan prozastukken: aldus zou reeds uiterlijk De pallio zich onder de Opera Omnia van Tertullianus onderscheiden. Niets stelt ons verder het karakter van een tekst zo scherp voor ogen als de eigen vertaling, die geen enkel element tracht te verwaarlozen. Daarom bespreken wij in dit hoofdstuk met een enkel woord de bestaande vertalingen, wijzen zeer in het kort op de controverse, wat onder vertalen is te verstaan en gaan dan zelf aan het werk, om van De pallio tot zover een adaequate weergave te geven, dat het karakter van dit werk ons voldoende voor ogen staat. Dan richten wij ons op belangrijker zaken en beschouwen ex professo inhoud en vorm.

Tweede hoofdstuk

Eerst dus de vraag, wat Tertullianus z a k e l i j k wil betogen en of dit een onderwerp is, dat past in zijn gewone repertoire. Reeds meer heeft de schrijver over kleding gesproken. In De or., De pud., De virg. vel. behandelt hij de kleding, die aan christenmaagden

¹ Gerlo, Q. S. Fl. Tertullianus De pallio. Deel I. Inleiding, tekst en vertaling. Wetteren 1940.

betaamt. De pallio is echter geen pendant in deze zin, dat hij thans een gewaad voor de christenpriester, de monnik of de christenman ontwerpt, doch is slechts de verdediging van zijn eigen nieuwe dracht, die aanleiding was geworden tot critiek van de zijde der Carthagers. Wat echter in ons tweede hoofdstuk met name wordt besproken, zijn vijf onderwerpen, welke in geheel Tertullianus' oeuvre een bijzondere plaats innemen: wij wijzen op het verschil van behandeling in De pallio enerzijds en zijn overige werken anderzijds. Deze vijf onderwerpen zijn:

a. de H. Schrift, voor iedere gelovige heilig, doch bijzonder voor de eerste kerkelijke schrijvers het kernpunt van ieder betoog.

b. de litteratuur, het onvermijdelijke ontmoetingsveld van alle beschaafde Ouden, of zij nu christen waren of niet: vanouds voor alle christelijke schrijvers een stuk „wereld”, dat hen tot confrontatie en tot oordeel noopte.

c. de keizercultus, welke alle christenen, en niet zelden op leven en dood, tot uitgesproken houding noodzaakte; op welk een maat van eerbied heeft de Heer der Wereld recht?

d. de philosophie, die het denkend verstand voor de vraag stelde, in hoeverre, de iure en de facto, de mens de waarheid vindt ook zonder openbaring.

e. de zedigheid, de hulpdeugd der kuisheid, die volgens Romeinse opvattingen intiem verbonden is met de godsdienstigheid.

Het toevoegen van dit laatste punt moge willekeurig schijnen, in feite zien wij in geheel het werk van Tertullianus de zedigheid dikwijls ter sprake komen of zijn opvattingen daaromtrent onbewust tot uitdrukking gebracht.

Derde hoofdstuk

Mochten wij in het tweede hoofdstuk overtuigend hebben aangetoond, dat op ieder dier vijf gebieden de schrijver anders is dan elders, dan zou ons eigenlijke doel bereikt zijn en zouden wij slechts ter bevestiging nog aandacht hebben te besteden aan de stijl. Hoe meer wij echter *De pallio* bekijken, des te duidelijker komt uit, dat, ook in de bedoeling van de schrijver, de stijl belangrijker is dan de inhoud. Dit feit op zich verdient reeds vermelding bij deze anders zo doodernstige auteur. Wij wagen het nu, de normen die gelden voor een antieke „declamatio”, d.w.z. voor het genre dat de taalvaardigheid van de spreker moet doen uitkomen, geheel afgezien van het behandelde onderwerp, op *De pallio* toe te passen. Welke is de waarde van *De pallio* in dit opzicht?

Vierde hoofdstuk

Na aldus de verschillen en het eigen karakter van *De pallio* te hebben vastgelegd, zullen wij in dit laatste hoofdstuk onze conclusies trekken en deze leggen naast de beoordelingen van andere commentatoren. Staat de lezer echter eenmaal helder voor ogen, dat *De pallio* een unicum moet heten onder de werken van Tertullianus, dan zal hij mét ons van oordeel zijn, dat thans de interessante vraagstelling eerst begint. Hoe is zulk een afwijking menselijk verklaarbaar, temeer wanneer die afwijking volmaakt is in haar soort? Is er dan werkelijk in de andere geschriften niets, dat deze afwijking aankondigt en voorbereidt? Wij trachten ons even boven de eigenlijke bijdrage van dit proefschrift uit te heffen door onze zienswijze te geven op het karakter van Tertullianus en door *De pallio* te plaatsen in de ontwikkeling van de man, die van heiden christen werd, van christen Montanist, van Montanist tot Tertullianist.

E E R S T E H O O F D S T U K

HET GENRE

Voor iedere ingewijde is het zonder meer duidelijk, dat de poging tot een vertaling van Tertullianus gelijk staat met een waagstuk. Men moet dan ook bewondering hebben voor de durf van hen, die dit waagstuk bestonden, te meer wanneer men — zoals dit het geval was met Prof. Meyboom — verstoken is van alle steun en leiding, uitgaande van een vroegere, zij het slechts gedeeltelijke vertaling in eigen landstaal.

De bekentenis van Eduard Norden: „Er (Tertullianus) ist ohne Frage der schwierigste Autor in lateinischer Sprache; keiner stellt so rücksichtslose Anforderungen an den Leser“¹ is een troost voor ieder, die bij zulk een lastige meester in de leer gaat, maar voor de ondernemende vertaler moet ze wel de indruk wekken van een uiterste waarschuwing.

In zijn inleiding op Marcion IV schrijft Prof. Meyboom dan ook, dat het hem schier berouwd heeft, het waagstuk ondernomen te hebben. Het pleit voor de vertaler, dat hij het onvolmaakte in zijn werk zo pijnlijk gevoeld heeft. En inderdaad, er zijn tekorten. Het grootste, o.i., is een défaut de ses qualités, het te streng toepassen van het overigens waardevolle principe: „...man dürfe beim Übersetzen nicht klüger sein wollen als der Autor selbst“². Het gevolg hiervan is, dat Meyboom's vertaling op talloze plaatsen onbegrijpelijk is geworden. Terwijl Tertullianus na enig, soms langdurig, nadenken volledig te verstaan is, blijft Meyboom, ook na lang zinnen, een raadsel.

¹ Norden, *Die antike Kunstprosa*, II² 1909, blz. 606.

² Cauer, *Die Kunst des Übersetzens*³ blz. 86.

Naar aanleiding van de vrijheden, waaraan de Engelse vertaler Holmes zich overgaf, zegt Meyboom: „Naarmate de vertaling meer parafrase wordt, verliest zij aan objectiviteit.... Ik voor mij heb gemeend.... mij op de meest mogelijke getrouwheid te moeten toeleegen”³. Hierdoor is op Meyboom eniger mate toepasselijk het woord van Prof. Hartman: „Wie woord voor woord in zijn eigen taal overzet, precies zoals het in het woordenboek staat, die maakt een vrije vertaling. Immers hij veroorlooft zich de grootst mogelijke vrijheid, n.l. die van niets uit te voeren”⁴.

In zijn leerzaam boek over „De kunst van het vertalen”⁵ onderscheidt Dr. A. Weynen drie methoden. De eerste leidt van de auteur tot zijn nieuw publiek en wordt aldus geformuleerd: het origineel zó uitdrukken in de andere taal, als de auteur het zelf zou gedaan hebben, indien hij zijn werk in die taal zou geschreven hebben. Wijlen Prof. Slijpen, een man van fijne stilistische begaafdheid en verbazingwekkend interpretatievermogen, had deze definitie tot de zijne gemaakt en lanceerde ze onbarmhartig, zodra een student zich te gemakkelijk met een schablone-vertaling van een zin, een zinsnede, een woord had afgemaakt. Aan den lijve voelt men, hoe stimulerend deze leus werkt, wanneer men er zich aan overgeeft; ook al beseft men intussen de onbereikbaarheid van zulk een ideaal. Iets ernstigers dan onbereikbaarheid heeft Weynen echter aan dit ideaal te verwijten, te weten, dat het een onjuist ideaal is: „.... de vertaler zou de hele wijsheid en wetenschap van de schrijver moeten omvormen in het begripssysteem van een andere taal, maar dat is zonder willekeur onmogelijk”⁶. Men vervalt dan in de fout van de grote Hartman,

³ Meyboom, Tegen Mancion IV, Een woord vooraf, blz. 1.

⁴ Hartman, Beatus ille, blz. 112.

⁵ Weynen, De Kunst van het vertalen, blz. 44 v.v.

⁶ Weynen, o.c. blz. 45.

die Plutarchus heeft laten spreken van „een boterham met roggebrood en Leidse kaas”⁷.

De tweede methode brengt de lezer tot de vreemde schrijver en tracht hem te vermengen onder diens eigentijds publiek. Zij wordt aldus omschreven door dezelfde Hartman, aan wiens omvangrijk en uit grote liefde geboren vertalingsoeuvrē het Nederlands klassiek publiek de grootste verplichtingen heeft: „Wie alle middelen te baat neemt om zijn hedendaagsche landgenooten volkomen hetzelfde te doen waarnemen als tijd- en landgenoot van een vroegeren vreemden dichter of schrijver heeft waargenomen, die levert een strenge, wetenschappelijke vertaling”⁸. Ook v. Wilamowitz-Moellendorff gebruikte ongeveer dezelfde bewoordingen in zijn inleiding op de Hippolytus van Euripides⁹. Echter, zoals te verwachten was, wordt ook deze tegenovergestelde methode door Weynen als „nagenoeg onmogelijk” verworpen: „De vertaler kan toch moeilijk oordelen over de indruk, door het origineel gemaakt op hen in wier moedertaal het origineel geschreven is”¹⁰. Wel heel bijzonder geldt dit voor de antieke geschriften.

Tenslotte formuleert Weynen een derde methode, die op het eerste aanhoren minder bezielend en duidelijk is, doch bij nadere overweging wel bevredigt. Er is maar één soort vertaling te verdedigen, zegt hij, n.l. die welke op de hoorder/lezer dezelfde indruk maakt als het origineel op degene die de taal, waarin het geschreven staat, wel goed meester is, maar haar toch nog als vreemd aanvoelt¹¹. Zonder zelf geleerde of dichter te moeten zijn, behoort de vertaler dus deelachtig te wezen aan de indruk die de

⁷ Hartman, *Beatus ille*, blz. 13.

⁸ Hartman, *Beatus ille*, blz. 13.

⁹ U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Euripides' Hippolytus*, Berlin 1891, blz. 6.

¹⁰ Weynen, o.c. blz. 48.

¹¹ *ib.*, blz. 50.

philologen van de vreemde taal bezitten en aan de uitdrukkingsmiddelen van de letterkundigen in zijn eigen taal.

Doch zelfs wanneer wij ons tevreden stellen met deze bescheiden omschrijving van vertalen, blijft toch het weergeven van een *De pallio* een angstig avontuur. Dit is het lastigste geschrift van Rome's lastigste auteur! Welke philoloog heeft deze, daarenboven slecht overgeleverde, tekst in zijn geheel begrepen en doorproefd, welke letterkundige wijst in onze eigen taal een vormproduct dat ons ten voorbeeld zijn kan? Deze laatste moeilijkheid is wellicht nog groter dan de eerste. Zeer zeker, sinds de 16e eeuw bezitten we het groots en meesterlijk commentaar van *Claudius Salmasius*, die met waarlijk verbluffende scherpzinnigheid en onnavolgbare kennis van de latijnse litteratuur het kleine werkje zeker, duidelijk en elegant heeft gecommentarieerd. Latere commentatoren hebben hieraan bouwstenen toegevoegd, het laatst *Alois Gerlo*, die met behulp van het *Thesaurus*-materiaal en andere moderne bronnen vruchtbaar heeft gewerkt aan de tekstverklaring van *De pallio*. Niettemin blijft de tekst moeilijk te verstaan.

De grootste moeilijkheid ligt echter in de vormgeving. In 1882 gaf Prof. H. Kellner¹² een vertaling van *De pallio*, een goed leesbare, meestal ook betrouwbare vertaling, waarin men echter niet het geringste onderscheid in stijl bespeurt met de overige werken. Aangezien nu *De pallio* een geheel eigen genre vertoont — wij zullen dit genoegzaam zien — mist Kellners vertaling een essentieel element. Ieder litterair genre eist zijn eigen weergave, op straffe van schending van het karakter: „on ne rend pas un texte technique comme un texte littéraire, un texte de poésie comme un texte de prose, un développement oratoire comme un résumé historique”¹³.

In 1931 gaf Meyboom zijn vertaling. Hiervan geldt — en wel

¹² Kellner, *Tertullians sämtliche Schriften*, I blz. 3 v.v.

¹³ Marouzeau, *Congrès de Nice*, La traduction, blz. 49.

in zeer sterke mate — wat boven reeds over het gehele oeuvre werd gezegd: door te grote vasthoudendheid aan de afzonderlijke delen van de tekst is zijn vertaling op talloze punten onbegrijpelijk geworden. Hierbij vergeleken treden andere gebreken als gemis aan rythme, houtserige uitdrukkingwijze, in de schaduw.

In 1940 eindelijk verscheen het tweedelig werk van Dr. Alois Gerlo. Zijn vertaling is verblijdend correct. Meerdere fouten en slordigheden, door Kellner begaan en door Meyboom overgenomen, zijn verwijderd. Afgezien van de degelijke critische uitgave en de rijke commentaar betekent de vertaling zelf een vooruitgang in de kwestie „De pallio”. Toch heeft zijn vertaling als voornaamste doel, de inhoud van het werkje ongerept weer te geven; aan de litteraire vorm kon slechts weinig aandacht worden geschonken.

Na dit voorbereidende werk van eeuwen¹⁴ — behoeft het geen grootheidswaan genoemd te worden een vertaling te leveren, die althans poogt de litteraire aard van het werk enigermate te doen uitkomen.

Om hiertoe te geraken is het in de eerste plaats nodig het werk zo te lezen als de auteur het gelezen heeft. „Es ist eine Pflicht . . . dass wir die Worte, die wir lesen, uns gesprochen denken sollen”¹⁵. Cauer merkt verder op, dat, hoewel deze eis in eerste instantie opgaat voor het epos, toch ook de overige antieke schrijvers zo moeten worden ter hand genomen. „Dieser fundamentale Unterschied der alten und modernen Sprachen”¹⁶ is van groot belang. Nu laat zich deze eis in zeer sterke mate gelden bij het werk dat ons hier bezig houdt, daar Tertullianus evenals zijn antipode Apuleius, „der nichtige Flattergeist”,¹⁷ zo sterk de in-

¹⁴ Vgl. Gerlo o.c. I blz. 24-26.

¹⁵ Cauer, o.c. blz. 71.

¹⁶ Cauer, o.c. blz. 71.

¹⁷ Norden, Die antike Kunstprosa II² blz. 614.

vloed heeft ondergaan van de litteraire stromingen van de eerste en tweede eeuw onzer jaartelling: wij bedoelen de declamatio. Boissier beschrijft die invloed als volgt: „Ce qu'elles (les déclamations) ont de commune, ce qui est le caractère même de la déclamation quand elle s'applique à la littérature en général, c'est l'habitude d'écrire comme si l'on parlait et qu'on fût écouté”¹⁸. Daar nu De pallio niet alleen de algemene invloed van de declamatio heeft ondergaan, maar zelf — wij zullen het nog zien — een declamatio is, moeten we dus hiermee beginnen. Lezen we het werkje luid op, dan treft ons onmiddellijk, dat de stijl „zerhackt ist”¹⁹, een reeks van min of meer op zich zelf uitgewerkte en losstaande stijleenheden, die eerder tegen elkaar schrijnen en schuren, dan zacht en soepel in elkaar overvloeien.

Om deze indruk te beklemtonen hebben wij de tekst weergegeven volgens kola en kommata, en aan de vertaling diezelfde structuur gelaten. Voor ons, moderne mensen, die gewend zijn alles achter elkaar zonder rustpunten — en helaas zonder innerlijke rust — te verwerken, is deze wijze van vertalen een eerste begin om de ware houding tegenover De pallio te vinden.

Volgt dan het juiste timbre van het woord. In De pallio wemelt het van precieuse dictie, van archaïsmen, van poëtisch coloriet. Een vertaling die het litterair karakter van dit werkje wil weergeven, zal daar bestendig rekening mee moeten houden. Ze zal er zorg voor moeten dragen aequivalenten in onze huidige taal te vinden, niet gefantaseerd, maar volgens beredeneerde afwijking van de gewone dictie, zoals Tertullianus die beoogde t.o.v. het gewone latijn. De vertaler heeft er niet alleen op te letten dat Tertullianus Horatius' wenk: *dixeris egregie notum si callida verbum reddiderit iunctura novum*²⁰ heeft opgevolgd. Tertullianus

¹⁸ Boissier, Tacite⁴, 1912, blz. 233.

¹⁹ Norden, o.c. I blz. 64.

²⁰ Horatius, Ars poetica 47.

is verder gegaan: hij heeft met alle middelen gestreefd naar een dictie, die de aandacht móest trekken door haar geforceerde afwijking van het normale. Een vertaling, die dit stijlprocédé verwaarloost, onthoudt de lezer menig prikkelende indruk, waarvan de latijnse lezers genoten hebben en nog genieten.

In dit punt nu schieten de bovengenoemde vertalingen ernstig te kort, het minst Gerlo, dank zij zijn lexicologische nauwkeurigheid, die hem heeft doen zoeken naar de juiste waarde van het woord; het meest Kellner, die alles in een glad gepolijst Duits omzet. Meyboom heeft zeker de moeilijkheid gevoeld, maar lost ze op een onverantwoordelijke manier op. Hij vertaalt het met opzet gekozen vreemde woord door een grootste gemene deler van de lexica-betekeningen als nauwkeurigste benadering.

Bij wijze van voorbeeld: in caput V voert Tertullianus het Pallium zelf sprekend op met de woorden: *Ego inquit nihil foro, nihil campo, nihil curiae debeo.*

Meyboom vertaalt: „Ik, zegt hij, ben niets schuldig aan het forum, niets aan het veld, niets aan het hof”. Wat betekent „veld”? In het Nederlands is dit een volkomen duister begrip geworden. Welk veld? In het latijn is de uitdrukking *campo* gezocht, maar begrijpelijk wegens de bekende associatie met *Campus Martius*. Gerlo²¹ wil hier Meyboom betichten van een foutieve vertaling, als zou hij *campus* niet hebben begrepen. O.i. heeft Meyboom dit zeer zeker wel gedaan, maar slaafse gebondenheid aan het losse woord heeft hem parten gespeeld. Een ander voorbeeld, V, 4, *patriae et imperio reique vivendum est*. Tertullianus laat hier zijn tegenstanders argumenteren tegen het pleidooi van het pallium, dat zich vrij houdt van alle staatszaken. Meyboom vertaalt: „Men dient te leven voor het vaderland en het rijk en de zaak”. Wat is die zaak? Wederom in het Nederlands een groot vraagteken. Tertullianus eist de aandacht

²¹ Gerlo, o.c. I, blz. 27.

van de lezer door *rei* te bezigen zonder het alleszins gewone adjectief *publicae*. Men kan zeggen, dat hij die aandacht te duur koopt, dat hij op een onrechtmatige manier belangstelling eist, maar men kan hem niet onverstaanbaar noemen. Ook hier weer dezelfde reactie van Gerlo; ook hier ons zelfde antwoord.

Een laatste punt dient nog besproken: *rhythme*, *calembours*, *klankeffecten* en *rijm*. Wie De *pallio* hardop leest, bemerkt al spoedig, dat hij soms zo maar een „sonnet” aan het declameren is. In welke overdaad deze snufjes der *declamatio* aangewend zijn, zal blijken uit ons derde hoofdstuk. Hier gaat het over de vertaling, of beter: over de onmogelijkheid van vertalen. Als voorbeeld diene de *prosopopee* van het *pallium* in V, 4.

Ego, inquit
nihil foro,
nihil campo,
nihil curiae
debeo;
nihil officio advigilo,
nulla rostra praeoccupo,
nulla praetoria observo;
canales non odor,
cancelli non adoro;
subsellio non contundo,
iura non conturbo,
causas non elatro;
non iudico,
non milito,
non regno:
secessi de populo.

In me unicum negotium mihi est,
nisi aliud non curo quam ne curem.

Men behoeft slechts een poging tot vertaling te wagen om zijn onmacht ridderlijk toe te geven.

Men kan de repetitio *nihil* en *non* tot uitdrukking brengen, en daar houdt het mee op! Het onbepaalde flexierijm, in casu de persoons-uitgangen der werkwoorden, voorafgegaan door steeds wisselende medeklinkers; de combinatie van dit flexierijm met allitteratie en binnenrijm (*con — tun — do — con — tur — bo*) kunnen wij niet gelijkwaardig in het Nederlands omzetten.

De twee versregels: *canales non odor*
 cancellos non adoro

spotten met iedere, zelfs hardnekkige, poging²².

Anders wordt het, wanneer het flexierijm niet de overheersende functie heeft in de verzorging van het „sonnet”. Om ook hiervan een voorbeeld aan te halen, volg het klankdicht over de pauw (III, 1).

*Mutant et bestiae pro veste formam;
quamquam et pavo pluma vestis, et quidem de cataclystis,
immo omni conchylio pressior
qua colla florent,
et omni patagio inauratior
qua terga fulgent,
et omni symmate solutior
qua caudae iacent,
multicolor
et discolor
et versicolor,
nunquam ipsa,
semper alia,
etsi semper ipsa
quando alia,
totiens denique mutanda
quotiens movenda.*

²² Ook in de Italiaanse vertaling, die M. Zappala in haar artikel *L'ispirazione cristiana del „De pallio”* blz. 147 van deze prosopopee geeft, is alle rhythme en rijm verloren gegaan.

Zoals men ziet, spelen in dit meesterstukje nog andere elementen een rol naast het flexierijm. Wel is ook dit aanwezig (*florent, fulgent, iacent*) en ook hier is er geen *aequivalent* voor te geven, maar vooreerst streeft toch de inhoud naar een zakelijke karakteristiek — wat in het voorgaand stukje slechts in geringe mate het geval was — en vervolgens bieden het duidelijk gemarkeerde, afwisselende *rhythme* en de precieuse woordkeus mogelijkheid tot analoge weergave:

DE PAUW

Ook de dieren wisselen van uiterlijk, als ware het een kleed;
 ofschoon toch bij de pauw het gevederte als kleed geldt en wel
 een zeer select,

ja, verzadigder dan alle purper
 waar zijn hals prijkt,
 en zwaarder van goud dan ieder galon
 waar de rug fonkelt,
 en zwieriger dan iedere sleep
 waar de staart gespreid ligt,
 veelkleurig,
 wisselkleurig,
 bontkleurig,
 nooit zichzelf
 steeds een ander,
 ofschoon altijd zichzelf
 ook bij verandering,
 kortom, genoopt tot wisseling
 bij elke keer of draai.

Weynen, die terecht de *trouw* de voornaamste eis vindt, aan een tolk te stellen, somt acht elementen op, waarover die *trouw* zich in afnemende mate behoort uit te strekken. Het zijn: verstandelijke inhoud, emotionele inhoud, stijl, massa, orde, klankindruk, dramatische expressiviteit en poëtische intensiteit²³. Het

²³ Weynen, o.c. blz. 58.

is een kostbare handleiding die ons diende tot correctie van onze reeds voorhanden vertaling. Nog kostbaarder is op de duur wellicht het *compensatiebeginsel*, dat hierop neer komt: „dat vormverschijnselen, bijv. allitteratie, contrastwerking enz., waardoor een tekst zich kenmerkt, ook in de vertaling nieuw ingevoerd mogen worden op plaatsen waar het origineel ze niet kende, omdat ze op andere plaatsen noodzakelijkerwijze tengevolge van de eigenaardigheid der taal opgeofferd moesten worden”²⁴. Zo hebben wij bijvoorbeeld in I, 1 het onschuldige: *pacis otia* weergegeven door het binnenrijm: „bezigheid voor vrede**stij**d”, alleen om ons te wreken op de onvertaalbare enormiteit in II, 5:

*si tamen Ninus
regnare primus.*

Tevens ziet men uit dit voorbeeld, dat men om dergelijke, niet alleen schoonheden maar zelfs flauwe aardigheden weer te geven, ook iets zou moeten bezitten van de instelling van De Schoolmeester of van de knappe vervaardigers van de A-Saga, de E-Legende en het I-Dicht, door Frederik van Eeden geestig ge-completeerd met het U-Prul. Wie zou het verwachten bij deze doodernstige Apologeet?

Tenslotte: geheel deze inleiding dient niet als voorbereiding op een volledige vertaling, welke buiten het doel van dit geschrift ligt, doch slechts op een vertalingsproeve van het 1ste hoofdstuk, en om het volle licht te werpen op de volstrekte eigensoortigheid van dit werkje. Zelfs voor het volgende fragment gevoelen wij ons, ook na eindeloze inspanning, volkomen onbekwaam een betere vertaling te leveren, dan een waarvan men hoogstens zeggen kan, wat Tertullianus in De pallio opmerkt over het kameleon:

gradum magis demonstrat quam explicat (III, 3).

Is de lezer er echter door attent geworden op het specifieke van de stijl en voorbereid op het genre van het gehele werkje, dan achten wij ons doel bereikt.

²⁴ Weynen o.c. blz. 82.

TEKST EN VERTALING
VAN CAPUT I

Tekst

*Principes semper Africae,
viri Carthaginienses,
vetustate nobiles,
novitate felices,
gaudeo vos tam prosperos temporum,
cum ita vacat et iuvat
habitus denotare.
Pacis haec et annonae otia.
Ab imperio et a caelo bene est.*

*Tamen et vobis habitus aliter olim, tunicae, fuere,
et quidem in fama
de subteminis studio
et luminis concilio
et mensurae temperamento,
quod
neque trans crura prodigae
nec intra genua inverecundae
nec brachiis parcae
nec manibus artae
sed (nec cingulo sinus dividere expeditum)
beatae quadrata iustitia in viris stabant.*

*Pallii extrinsecus habitus
et ipse quadrangulus
ab utroque laterum regestus
et cervicibus circumstrictus
in fibulae morsu humeris exquiescebat.
Instar eius hodie Aesculapio iam vestro sacerdotium est.
Sic et in proximo soror civitas vestiebat,
et sicubi alibi in Africa Tyros.*

Vertaling

*Afrika's leiders van oudsher,
mannen van Carthago,
voornaam in oudheid,
gezegend in 't heden:*

*Blij ben ik u dermate begunstigd te zien door de tijden,
daar gij zozeer tijd en lust hebt
om de mode te bevitten.*

*Dat is bezigheid voor vredeestijd en vruchtbaarheid.
Rijk en hemel staan het welwillend toe.*

*Nochtans: ook uw dracht — de tunica — was vroeger anders;
en wel alom bekend
door de fijne keuze van het weefsel,
de schakering van de tinten,
de juistheid der verhoudingen,
omdat ze
noch overdadig over de schenen,
noch onvoegzaam boven de knieën,
noch te krap aan de armen,
noch te nauw aan de polsen,
maar — het is immers geen sinecure met een
gordel de plooien te schikken —
heerlijk, in vierkante rechtschapenheid, om de mannen stond.*

*Het pallium — kledingstuk daarover —
zelf ook vierhoekig,
aan beide zijden teruggeslagen
en om de hals vastgesnoerd,*

vond zijn rust op de schouders in de beet ener gesp.

*Naar die trant heeft Aesculapius, sinds lang de uwe, heden
zijn priesterschaar.*

*Zo ook kleeedde zich in de nabijheid de zusterstad
en waar elders in Africa een Tyros was.*

*At cum saecularium sortium variavit urna et Romanis deus maluit,
soror quidem civitas suoapte arbitrio mutare properavit,
ut adpulsum Scipionem ante iam de habitu salutasset,
Romanum praecoca.*

*Vobis vero post iniuriae beneficium,
ut senium non fastigium exemptis,
post Gracchi obscena omina
et Lepidi violenta ludibria,
post trinas Pompei aras
et longas Caesaris moras,
ubi moenia Statilius Taurus imposuit,
sollemnia Sentius Saturninus enarravit,
cum concordia iuvat,
toga oblata est.*

*Pro, quantum circummeavit,
a Pelasgis ad Lydos,
a Lydis ad Romanos,
ut ab humeris sublimioris populi
Carthaginienses complecteretur!*

*Exinde tunicam longiorem cinctu arbitrante suspenditis,
et pallii iam teretis redundantiam tabulata congregatione fulcitis,
et siquid praeterea condicio vel dignitas vel temporalitas vestit,
pallium tamen generaliter vestrum immemores etiam denotatis.*

Maar nauwelijks was de urn van 's werelds lot gedraaid en had
de godheid aan Rome haar voorliefde betoond:
of — zowaar — de zusterstad haastte zich uit eigen vrije keuze te
zwenken,
om bij voorbaat nog in de haven Scipio verwelkomd te hebben
door haar kleding,
vroegrijp voor al wat Rome heet.

U echter werd, na de weldaad van het onrecht,
— ontdaan van uw ouderdomskwalen, niet van uw kroon —
na Gracchus' onheilspellende tekenen
en Lepidus' gewelddadige hoon,
na Pompeius' drieboudige altaar
en Caesar's langdurig gedraal,
toen Statilius Taurus de muren had opgericht,
Sentius Saturninus de wijding had voltrokken,
daar eendracht behaagde,
de toga aangeboden.

O, hoe zeer heeft ze de ronde gedaan,
van de Pelasgers naar de Lydiërs,
van de Lydiërs naar de Romeinen,
om, na de schouders van verhevener volk,
de Carthagers te omhullen.

Sindsdien schort ge de te lange tunica op met uw gordel als
scheidsgerecht
en schoort ge de overvloed van het nu-ronde pallium door
verdekte samenvoeging;
en wat ook verder staat of stand of jaargetij aan kleding eist:
het pallium, van geslacht tot geslacht u eigen,
hekelt ge, zelfs uw verleden verloochenend.

Equidem haud miror prae documento superiore.

Nam et arietem

*(non quem Laberius reciprocicornem et lanicute[m] et testitrahum,
sed trabes machina est, quae muros frangere militat)*

nemini umquam adhuc libratum,

illa dicitur Carthago,

„studiis asperrima belli”,

prima omnium armasse in oscillum penduli impetus,

commentata vim tormenti

de bile pecoris capite se vindicantis.

Cum tamen ultimant tempora patriae

et aries iam Romanus in muros quondam suos audet,

stupuere illico Carthaginienses ut novum extraneum ingenium:

„Tantum aevi longinqua valet mutare vetustas!”

Sic denique nec pallium agnoscitur.

Mij verwondert dat geenszins, gezien een vroeger voorbeeld.
Want ook de ram
(niet die van Laberius: de spiraalhoornige, wolhuidige,
testikelslepende,
maar de balk als oorlogswapen, murenrammer)
door niemand nog geslingerd,
heeft, naar men zegt, Carthago,
„uiterst fel in krijgszucht”
het eerst van allen toegerust tot zwevend stoottuig;
gekomen op de kracht van het stuk
door het razende beest, dat zich weert met zijn kop.

Toen echter de tijden der vaderstad ten einde liepen
en de stormram, nu reeds Romeins, zich waagde aan een strijd
tegen zijn eigen muren,
stond Carthago daar aan de grond genageld als over een
ongehoorde en uitheemse vondst.
„Zo baart de tijd allengs verandering van den staat der dingen”
Zo tenslotte wordt ook het pallium niet meer herkend.

T W E E D E H O O F D S T U K

DE INHOUD

§ 1. DE H. SCHRIFT

Opvallend in De pallio is de afwezigheid van iedere Bijbeltekst, nièt alsof 't in dit punt een unicum zou zijn — het Apol., De test. an., Ad Scap. missen ze ook — maar om de wijze waarop de H. Schrift gebruikt, beter: niet gebruikt wordt.

Er zijn werken van Tertullianus, werken voor christenen of Joden bestemd, die als een legkaart vormen van Bijbelse teksten. Hoezeer dit het geval is, moge blijken uit de werkwijze van Kellner, die, na hoofdstuk 6 van Marcion IV vertaald te hebben, laat volgen: „Hiermit ist Inhalt und Aufgabe des IV Buches gegen Marcion dargelegt. Von nun an beginnt der detaillirte Nachweis der aufgestellten These an der Hand des von Marcion gekürzten Lukas-Evangeliums und der echten hl. Schrift. Die ganze folgende Auseinandersetzung ist daher, sozusagen, eine Mosaik von Bibelstellen, die nur selten durch eine kurze Erörterung von allgemeinem Interesse unterbrochen ist. Im V Buche wird dann dasselbe Verfahren an den Marcionistischen Paulusbriefen durchgeführt”¹.

Het veelvuldig gebruik van Schriftuurteksten hangt samen met Tertullianus' hele apologetische houding. Dat er in het Apol., De test. an., Ad. Scap. geen Bijbelteksten aanwezig zijn, vindt zijn grond in het feit, dat ze gericht zijn aan niet-christenen, voor wie de H. Schrift niet als bewijsgrond kan dienen. De pallio staat in die zin op één lijn met bovengenoemde geschriften, omdat het eveneens gericht is tot niet-christenen, n.l. de *Principes semper*

¹ Kellner, Tertullianus sämtliche Schriften, II 265.

Africae, viri Carthaginienses. Maar er is een verschil: terwijl in de bovengenoemde werken de H. Schrift als het ware geheel en al buiten beschouwing wordt gelaten, gebruikt Tertullianus in *De pallio* meerdere gegevens uit de Bijbel, doch op bedekte wijze, zich hoedend voor duidelijk citeren. Het eigenlijk opvallende ligt in de wijze, waarop hij dus de H. Schrift gebruikt en nièt gebruikt. Men zal n.l. constateren, dat de uit de H. Schrift gepuurde wijsheid volmaakt op één lijn staat met gegevens uit mythologische, geschiedkundige of andere, soms troebele bronnen. De H. Schrift is in dit werk niet dé norm, volgens welke alles wordt beoordeeld — een norm die in de eerstgenoemde werken niet wordt prijsgegeven —, maar ze is dienstbaar gemaakt, als verzamelplaats van *curiosa*, aan het betoog van de schrijver, beter, zoals we zullen zien, aan de reputatie van de schrijver zelf.

De plaatsen in *De pallio* zijn de volgende:

1. Sodoma en Gomorrha.

*Patitur et continens de caelo aut de suo. Aspice ad Palaestinam. Qua Iordanis amnis finium arbiter, vastitas ingens, et orba regio, et frustra ager. At urbes retro, et populi frequentes, et solum audiebat. Dehinc, ut deus censor est et impietas ignium meruit imbres, hactenus Sodoma et nulla Gomorrha, et cinis omnia, et propinquitas maris iuxta cum solo mortem vivit*². (II, 4).

Dan volgen, op één lijn met het voorafgaande, Volsinii en Pompeii, en de ondergang van de expeditie door Cambyzes tegen

² Te lijden heeft ook het vasteland, van de hemel of van zichzelf. Zie maar eens naar Palaestina. Waar de Jordaan de grensscheiding vormt, heerst eenzaamheid zonder einde, en is de streek verweesd en zonder vrucht de akker. Toch waren er eertijds steden en talrijke volkeren, en gehoorzaamde de bodem (aan de landman). Daarna — in zover God rechter is en de goddeloosheid regens van vuur verdiende — is Sodoma niet meer, bestaat er geen Gomorrha meer: as is alles, en de nabije zee leeft evenzeer als het land een leven des doods.

Egypte uitgezonden, welke omkwam door een zandstorm in de Lybische woestijn (Herod. III, 26). In één passus heeft Tertullianus zijn wijsheid gelucht over drie werelddelen. Voorlopig moge de lezer letten op de tekenende uitdrukking: *Ex huiusmodi nubilo et Tuscia Volsinios pristinos deusta*, welke hij op het einde van de paragraaf, wanneer hij zijn gegevens samenvat, nog eens herhaalt met de woorden: *multa et alia huiusmodi detrimenta habitum orbis novavere situsque movere*. Dat Sodoma en Gomorra verwoest zijn door onmiddellijk ingrijpen van Gods straffende hand, en derhalve op een geheel andere wijze dan Volsinii of Pompeii, kunnen de *Principes viri Carthaginenses* uit deze tekst niet opmaken.

2. Reminiscentie aan Genesis I, 2: *Terra autem erat inanis et vacua. Nam et primitus maiorem ambitum terra cassa et vacans hominum, et sicubi aliqua gens occuparat, sibimet soli erat*³. (II, 6).

Niets in deze tekst herinnert aan de religieuze functie van dit moment in het scheppingsgebeuren, nl. de ordening van de grote chaos door de Almachtige. Tertullianus heeft in het voorafgaande zijn stelling: „alles verandert” bewezen door het optreden van natuurverschijnselen en -rampen. Nu begint hij met de veranderingen door de oorlog verwekt. Hij drijft de spot met zijn tegenstanders, daar zij in de oorlogsgeschiedenis niet verder kunnen teruggaan dan tot de Assyriërs. Hij weet méér: de tijdsruimte daaraan voorafgaande, die voor hen een gesloten boek is, beheerst hij volkomen.

„Wij, die de goddelijke geschriften bestendig lezen”, *qui vero divinas lectitamus . . .*. De functie van de H. Schrift is: de *Principes semper Africae* te overtroeven. Van de geschiedrollen, die tot

³ Want in den beginne was ook de aarde grotendeels ledig en zonder mensen, en indien al ergens een volk haar in bezit had genomen, leefde het toch op zich zelf.

Ninus en Belus lopen, heeft Tertullianus een verlengstuk gevonden: vol curiosa, die hij alleen kent! Met opzet is de klank van de Genesis-tekst veranderd. En al mogen we in de derde eeuw verscheidenheid van lezingen in de Bijbelteksten aannemen, deze lezing is met opzet afwijkend gemaakt.

Het volgende komma: *et sicubi* bindt met gewilde oppervlakkigheid de Bijbelse kennis aan de profane wijsheid, waaruit ook een man als Ovidius kan putten. Over de verspreiding der mensheid over de wereld, over de band die hen bindt met de eerste bewoners van het paradijs, geen woord. In proza is Ovidius' vers herhaald: *Nullaque mortales praeter sua litora norunt* (Met. I, 96).

3. De vorming van het Joodse volk tot volk Gods.

*Transvolavere redundantium gentium examina. Scythae exuberant Persas, Phoenices in Africam eructant, Romanos Phryges pariunt, Chaldaeum semen in Aegyptum educatur, dehinc cum inde transducitur, Iudaea gens est. Sic et Herculeae posteritas Temeno pariter Peloponnesum occupando producunt; sic et Iones, Nelei comites, Asian novis urbibus instruunt; sic et Corinthii cum Archia muniunt Syracusas*⁴. (II, 6).

Temidden van verschillende heidense volken, wier geschiedenis sympathiek en enigszins bekend is aan de Principes Africae, duikt ineens een novum op: de Iudaea gens, over wier lotgevallen zij geen zekere kennis bezitten. Met een enkel woord, spelenderwijze, wordt hun Chaldeeuwse oorsprong genoemd, hun omzwerving in Egypte, hun nieuwe woonsteden en nieuwe naam. Terloops: tussen Scythen, Romeinen, Joniërs, Syracusanen.

Men zou verwacht hebben dat Tertullianus, die enige regels te

⁴ Zwermen van overbevolkte stammen vlogen uit. De Scythen doen het Perzenvolk overstromen, de Phoeniciërs storten zich uit over Africa, de Romeinen worden verwekt door de Phrygiërs, het Chaldeeuwse kroost wordt naar Egypte gevoerd, en is vervolgens, wanneer het vandaar wordt weggeleid, het Joodse volk....

voren met grootspraak beweert de hele wereldgeschiedenis te kennen, aan de hand van die kostbare bron een enigszins uitgebreid exposé van de ontwikkeling der volkeren zou hebben gegeven. Niets daarvan: een enkel feit om te overtroeven is hem voldoende. De vorming van het Joodse volk als volk Gods⁵, een gebeuren van de eerste rang in het wereldbestel Gods, wordt gelijkgesteld met mythologische hypothesen omtrent Temenos! *Sic et Herculea posteritas....; sic et Iones....; sic et Corinthii....* Gelijktelling tussen Gods openbaring en heidense mythologie: welk een vloek in de oren van de defensor fidei⁶.

4. Adam en Eva.

*Multa dicendum fuit, ut ad hominem praestructum perveniretur. Hunc quoque primordio accipitis, nudus certe et investis figulo suo constitit; post demum sapientiam, haud dum licitum, praerепtam patitur. Ibidem quod in novo corpore indebitum adhuc pudori erat protegere festinans ficulneis foliis interim circumdat; dehinc cum de originis loco exterminat, quippe deliquerat, pellitus orbi ut metallo datur. Sed arcana ista, nec omnium nosse. Cedo iam de vestro quod Aegyptii narrant....*⁷. (III, 4).

Na de verandering door natuurrampen en oorlogen en de kledijwisselingen in de dierenwereld, is Tertullianus beland bij de mens.

⁵ Over Tertullianus' gebruik van *populus*, zonder nadere aanduiding, in de betekenis van het volk bij uitstek, het volk Gods, zie H. H. Janssen, *Kultur und Sprache*, blz. 57.

⁶ Opvallend is de overeenkomst van deze passus met De an. 30 (R.W. blz. 349, 18 v.v.). Zonder de kwestie der prioriteit van De pall. en De an. te dezer plaatse te willen behandelen, wijzen we op de verschillende manier, waarop dezelfde wetenswaardigheden hier en in De an. behandeld worden. In De an. worden de gegevens op waardige wijze benut ter opbouw van de bewijsvoering; in De pall. dienen ze tot show. De in De pall. toegevoegde snufjes uit de H. Schrift zijn voor dit doel zeer geschikt. Cfr. Waszink, *De Anima*, Amsterdam 1947, blz. 6, 371 vv.

⁷ Veel moest er gezegd worden, om welvoorbereid bij de mens te belanden. Welk begin van hem gij ook aanneemt, naakt zeer zeker en

Alvorens nu het profaan arsenaal der historie en mythologie met zijn dikwijls scabreuse inhoud te openen, doet hij met ontwijde vingers een greep in de heilige schatkist van Gods Openbaringen, en laat enige parelen met nonchalant gebaar schitteren voor de ogen der heidenen. Zeker, ze kunnen die glans niet verdragen. Hij weet het, hij zegt het duidelijk: *nec omnium nosse*. Maar even moet hij toch laten zien dat hij beschikt over hun onbekende bronnen: *arcana ista*. Compact en gewild aenigmatisch beschrijft hij de schepping van de eerste mens, zijn verandering van ongekleed tot gekleed, wegens een onbegrijpelijke usurpatie van wijsheid! Vol zit deze passus met reminiscenties aan het scheppingsverhaal, aan de zonde in de tuin, de straf; het geweldige profetische beeld van God als de Pottenbakker, die de mens vormt met zijn hand uit het slijk der aarde, vliegt als een te snelle film het oog voorbij. En waarom? Stoffering van een zeer luchtig, en in dit verband profanerend snufje over den *nudus*, die nu *pellitus* is geworden. Is het niet waar, dat alles verandert? Gij, viri Carthaginienses, weet alles, maar Tertullianus weet alles beter! Wat hebt ge gewaagd, door zo'n man over kleding lastig te vallen!

Al moge de bespreking van deze plaatsen op zich zelf reeds tot waarschijnlijke mening over de juistheid der interpretatie voeren, zéker wordt ze eerst door vergelijking met andere plaatsen uit Tertullianus' werk, waar hij dezelfde Bijbelse wijsheid gebruikt.

1. Sodoma en Gomorrha.

De tekst uit Genesis XIX, 24-25 luidt in de Vulgaatversie: *Igitur*

ongekleed stond hij voor zijn boetseerder; eerst later bemachtigt hij — een nog geenszins geoorloofde handeling — een voorbarig gegrepen wijsheid. Terstond, zich haastend datgene te bedekken, wat aan het pasgeschapen lichaam nog niet voor schaamtegevoel was bestemd, omhult hij het voorshands met vijgebladen; vervolgens, wanneer hij van de plaats van zijn ontstaan wordt verdreven, omdat hij misdään had, wordt hij, in huiden gehuld, aan de aarde als aan een mijn overgeleverd....

Dominus pluit super Sodomam et Gomorrhham sulphur et ignem a Domino de caelo; et subvertit civitates has, et omnem circa regionem, universos habitatores urbium, et cuncta terrae virentia. De enige plaats waar Tertullianus deze tekst aanhaalt, is Adv. Prax. 13. Hij staat daar te midden van diverse Schriftuurcitataten, die alle gebruikt worden om Praxeas van zijn Patripassianisme te bevrijden. *Etiam adhuc antiquior (testis Dei) Genesis: Et pluit Dominus super Sodomam et Gomorrhham sulphur et ignem de caelo a domino. Haec aut nega scripta, aut quis es, ut non putes accipienda quemadmodum scripta sunt, maxime quae non in allegoriis et parabolis, sed in definitionibus certis et simplicibus sensum habent?* (Kr. 247, 21 vv.).

Met opzet hebben wij een paar regels kontekst gegeven, om Tertullianus' eigenlijke houding t.o.v. het Schriftuurwoord te demonstrenen; onmiddellijk blijkt er uit, dat het iets zeer heiligs voor hem is, en een norm, waaraan geen enkele menselijke praesumptie tornen kan of mag. Welke veranderingen in leer en kerkelijke practijken Tertullianus ook moge hebben ondergaan, gedurende heel zijn schrijversloopbaan heeft hij in dit punt z'n oorspronkelijke houding ongewijzigd gehandhaafd.

In Cap. 16 wordt het feit nogmaals vermeld in vrije aanhaling: *Filius itaque est, qui ab initio iudicavit, turrem superbissimam elidens linguasque disperdens, orbem totum aquarum violentia puniens, pluens super Sodomam et Gomorrhham ignem et sulphurem, deus a deo* (Kr. 256, 18 vv.).

De derde plaats waar over Sodoma en Gomorra gesproken wordt, is Apol. 40, 7. *Nondum Iudaeum ab Aegypto examen Palaestina suscepit nec iam illic christianae sectae origo considerat, cum regiones adfines eius Sodoma et Gomorra igneus imber exussit.* Het kost moeite aan de verleiding te weerstaan, het gehele caput af te drukken, om duidelijk te maken hoe diep de kloof is tussen de profanerend-spelende Tertullianus van De pallio en de ernstige geloofsverdediger van het Apol. We

zullen ons evenwel beperken, en volstaan met de weergave van de gedachtegang.

Tertullianus gaat het verwijt der heidenen te lijf: *omnis popularis incommodi a primordio temporum christianos esse in causa.* (40, 1). Zijn geëmotioneerd doch zakelijk betoog is dan: van de rampen vóór Christus, vóór het ontstaan van het christendom, kunnen de christenen toch niet de oorzaak worden genoemd! Vóór hun geboorte konden ze toch uw goden niet tot wraak prikkelen. En dan somt hij diverse natuurrampen op: Hiera, Anaphe, Delos, Rhodos, Cos overstroomd, Sicilië van Lucianië gescheurd. Maar deze rampen zijn niets vergeleken bij de grote zondvloed, waarvan Plato slechts een foutief beeld had in zijn verzonken Atlantis. Toen waren er nog geen christenen; er waren zelfs nog geen Joden, *christianae sectae origo*, het volk waaruit het christendom is voortgekomen, en toch had het Palestijnse land te lijden van de hemelbrand over Sodoma en Gomorrha. En om over eigen bodem te spreken: Volsinii en Pompeii waren nog niet „besmet” met christenen, evenmin konden de christenen de oorzaak zijn van een Cannae en een Kapitoalbrand door de Galliërs.

Men ziet aanstonds, hoe apologetisch juist deze gedachte is geconstrueerd; hoe juist daarin verwerkt zijn twee Bijbelse feiten, die slechts vaag en onzeker in de overlevering leefden: de zondvloed (cfr. Ovidius Metam. en Plato Tim. 22) en Sodoma en Gomorrha (Tac. Hist. V, 6-7). Geen schakel kan ongestraft in dit betoog gemist worden.

In De pallio heeft Tertullianus dezelfde gegevens gebruikt, soms met letterlijke overeenstemming, maar ze los gemaakt van de finaliteit, die ze als het ware in zich dragen. Hij heeft dus bewust de apologetische doelstelling verwisseld met een nieuwe, welke geen andere is dan deze: de toehoorders te verbluffen door zijn geweldige eruditie.

2. De tekst van Genesis I, 2: *Terra autem erat inanis et vacua*, et

tenebrae erant super faciem abyssi; et Spiritus Dei ferebatur super aquas.

Tertullianus gebruikt deze tekst vooral in zijn polemiekt met Hermogenes. In Adv. Herm. 23 initio argumenteert hij uit deze tekst: *Terra autem erat invisibilis et incomposita.* (Kr. 151, 21).

Om weer Tertullianus' eigenlijke bedoeling aan te tonen, geven wij een kleine kontekst. Na in het voorafgaande hoofdstuk geargumenteed te hebben uit Gen. I, 11 sqq. besluit hij:

Adoro scripturae plenitudinem, qua mihi et factorem manifestat et facta. In Evangelio vero amplius et ministrum atque arbitrum factoris invenio sermonem. An autem de aliqua subiacenti materia facta sint omnia nusquam adhuc legi. Scriptum esse doceat Hermogenis officina. Si non est scriptum, timeat „Vae” illud adicientibus aut detrahentibus destinatum. Sed ex sequentibus argumentatur (Hermogenes) quia scriptum sit: „Terra autem erat invisibilis et incomposita...” (Kr. 151, 13 v.v.)⁸.

Iedereen voelt de kloof tussen de geweldige eerbied, die Tertullianus hier toont voor het woord Gods en het profanerend spelen er mee in De pallio.

Dezelfde tekst keert terug in cap. 24, enigszins anders geformuleerd — tekenend voor de nog onvaste periode in zake Bijbelvertaling —: *Terra autem erat invisibilis et rudis.* (Kr. 152, 20).

Dezelfde formulering in cap. 26 en 29 ex. In cap. 30 treedt het tweede lid van de tekst op: *Sic et sequentia coniecturam Hermogenis instruere videbuntur: Et tenebrae super abyssum, et Spiri-*

⁸ Ik aanbid de volheid der Schrift, in zover zij mij zowel de Maker als het gemaakte openbaart. In het Evangelie echter vind ik bovendien het Woord, en als dienaar, maar tevens als getuige van de Maker. Of echter alles uit een of andere voorhanden zijnde materie gemaakt is, heb ik tot nog toe nergens gelezen. Dat dit werkelijk geschreven staat, moge de werkplaats van Hermogenes ons aantonen. Als het niet geschreven staat, duchte hij dat „Wee”, bedoeld tegen hen, die iets toevoegen of afnemen (van de Schrift). Toespeling op Apoc. XXII, 18-19.

tus Dei super aquas ferebatur quasi et hae confusae substantiae massalis illius molis argumenta portendant (Kr. 158, 17-20)⁹. In cap. 32 argumenteert hij op dit tekstkomma verder.

De behandelde plaatsen overziende concluderen we tot een zeer eerbiedige, exegetische behandeling van het Schriftuurwoord, dienstbaar gesteld aan de bestrijding der dwaling, welke als zodanig wordt gebrandmerkt, juist omdat zij niet strookt met de norm van alle waarheid. Een dergelijke doelstelling en behandeling missen we ten enen male in De pallio.

Tot dezelfde conclusie voert ons de gewraakte tekst en zijn behandeling in De bapt. cap. 3. Het gaat hier over de edele aard van het water, dat gebruikt wordt om het Sacramentum Baptismi toe te dienen. Tertullianus betoogt: *Ut opinor, auctoritas liquidi elementi exigenda est. Atquin plurima suppetit, et quidem a primordio. Nam unum ex his est quae ante omnem mundi suggestum impolita adhuc specie penes deum quiescebant. In primordio inquit, fecit deus caelum et terram. Terra autem erat invisibilis et incomposita, et tenebrae erant super abyssum et spiritus domini super aquas ferebatur. Habes homo inprimis aetatem venerari aquarum, quod antiqua substantia; dehinc dignationem, quod divini spiritus sedes, gratior scilicet ceteris tunc elementis....* (R.W. 202, 21-203, 1)¹⁰.

⁹ Zo kan het schijnen, dat ook de volgende Schriftwoorden het vermoeden van Hermogenes versterken: „En er was duisternis over de afgrond, en de Geest Gods zweefde over de wateren”, alsof ook deze verwarde zelfstandigheden bewijs leverden voor die chaotische massa.

¹⁰ Naar mijn mening moet de hoge waarde van het vloeibare element in rekening gebracht worden. Welnu: daartoe zijn gegevens in overvloed voorhanden, en wel van het eerste begin af. Want het is een van die dingen, die vóór alle ordening der wereld, toen het aanschijn der aarde nog ongevormd was, bij God rustten. „In den beginne — zegt de Schrift — maakte God hemel en aarde. De aarde nu was zonder aanzicht en ongeordend, en duisternis lag boven de afgrond en de Geest des Heren

Wederom het Schriftuurwoord in dienst van een diep-besepte beleving van de christenpraktijk. Wederom een volledig deficit in De pallio.

3. Joden.

In dezen een enigszins volledige uiteenzetting te geven van Tertullianus' ware houding, zou een heel hoofdstuk vormen. Gezien het uitvoerig gebruik, dat hij maakt van het hele Oude Testament, dat is: de vorming van het uitverkoren Joodse volk tot de drager van de heilsbelofte, is verder commentaar overbodig.

Ter illustratie een enkel voorbeeld: Apol. 18. De Joden zijn de huisgenoten Gods, de dragers der openbaring: *Ex ipsis enim et ad ipsos semper prophetae peroraverant, scilicet ad domesticam dei gentem ex patrum gratia.* (Apol. 18, 6)¹¹.

Maar in De pallio worden de Joden, zonder enige vermelding van hun theologische betekenis, geplaatst achter de profane volkeren der historie: Scythen, Phoeniciërs, Romeinen. Vlak voor de mythologische namen van Hercules, Temenus, Neleus. Tussen historie en mythe is plaats voor de domestica dei gens. De mededeling over het nakroost van Abraham wordt voortgezet met een: *Sic et Herculeae posteritas . . .*

In De anima 30, 2 geeft hij voor het eerst verslag over de volksverhuizingen, in zeer gelijkende termen, zonder bijvoeging van de Joden. Hij noemt als bron: de commentarii humanarum antiquitatum. Tussen deze menselijke oudheden wordt nu zonder meer geplaatst, wat hij uit goddelijke bron geput heeft. *Qui vero*

zweefde boven de wateren". Hier moet ge, o mens, in de eerste plaats de ouderdom der wateren vereren, als zo'n oude stof; vervolgens hun uitverkiezing, als zetel van Gods Geest, daar het Hem aangenamer was dan de overige, toen bestaande elementen.

¹¹ Tot de Joden hadden de Profeten, zelf Joden, altijd gesproken, n.l. tot het als kind aangenomen volk Gods krachtens de genade, aan hun vaders geschonken.

divinas lectitamus: dezen hebben het geluk, met nieuwe snufjes voor de dag te komen.

Ook de wijze, waarop hij de Joden in De pallio vermeldt, is zo navrant en zo onwaardig. *Chaldaeum semen in Aegyptum educatur: dehinc, cum inde transducitur: Judaea gens est.* (II, 6). Onwillekeurig dringt zich aan de geest op het beeld van de goochelaar: men heeft zich vergewist, dat men te doen heeft met Chaldeërs, doch zie daar! het zijn Joden! Eenmaal ingesteld op het thema „alles verandert”, is dit toch wel een extra verrassing. Ze is van het soort, waarvan Tertullianus er iets verder nog een zal bieden: *Aspice lupas . . . aspice tamen, iam matronas videbis.* (IV, 10).

§ 2. LITTERATUUR

*Quid Tertulliano eruditius, quid acutius?*¹², roept in diepe bewondering de H. Hieronymus uit. Inderdaad, wie Tertullianus' geschriften vanaf het tedere Ad mart. tot en met het razende en tierende De ieiun. adv. psych. heeft doorgewerkt, staat verbaasd over zijn geweldige eruditie en uitgebreide belezenheid. Gaat men dan voor zichzelf na, waar de wetenswaardigheden in de grootste hoeveelheid liggen opgetast, dan valt onmiddellijk, ondanks zijn kleine omvang, De pallio op. Na de lezing van dit opusculum is men geneigd met Sint Vincentius Lerinensis uit te roepen: „Wie was geleerder dan deze man?”¹³

Wat ons echter op dit punt van ons onderzoek bezig houdt, is niet zozeer de uitgebreidheid der historische en philologische kennis, waarvan dit pallium getuigt, alswel de aandacht, door Tertullianus geschonken, aan Statius, Decimus Laberius, Pacu-

¹² Hier. Epist. 70.5 (P.L. 22, 668).

¹³ Commonitorium XXIV.

vius, Ovidius, Vergilius, Novius, Lentulus. Tertullianus beschikt over een uitgebreide kennis en belezenheid inzake komische litteratuur, zegt Gerlo¹⁴, en uit deze schat haalt hij rijp en groen te voorschijn.

Wij behoeven ons over deze kennis bij een christen niet te verwonderen, met name niet, wanneer hij als volwassene uit het heidendom bekeerd is. Belangrijk is voor ons de vraag, hoe Tertullianus staat tegenover het gebruik van die kennis en in hoeverre hij in De pallio van zijn gewone standpunt af mocht wijken. Wanneer Tertullianus in De idol. 10 het standpunt, dat een christen inzake litteratuur dient in te nemen, uiteenzet, laat hij eerst degenen, die zijns inziens een te ruim geweten op dit punt hebben, optreden met de bewering, dat men zonder litteratuur noch zelf gevormd kan worden, noch de heidenen tot ander inzicht kan brengen: *quomodo quis institueretur ad prudentiam interim humanam vel ad quemcunque sensum vel actum, cum instrumentum sit ad omnem vitam litteratura? quomodo repudiamus saecularia, sine quibus divina non possunt?*¹⁵

Het antwoord, dat Tertullianus, die als jongen en jongeman volop de litteraire vorming heeft genoten, op deze vraag moét geven, kunnen we van te voren wel raden: niemand, ook de christen niet, kan buiten de litteratuur. Het is een noodzakelijk kwaad, tegen welks nadelige gevolgen men zich moet wapenen. *at cum fidelis haec discit, si iam sapit, quid sit, neque recipit neque admittit, multo magis, si dudum sapit. aut ubi coeperit sapere, prius sapiat oportet quod prius didicit, id est de deo et fide, proinde illa respuet nec recipiet et erit tam tutus, quam qui sciens venenum ab*

¹⁴ Gerlo, II 126, noot 2.

¹⁵ R.W. 40, 11-16. Hoe zou iemand opgeleid kunnen worden tot wijsheid — menselijke, bedoel ik — of ook maar tot verstandelijk denken en handelen, daar de litteratuur het middel is tot het hele leven? Hoe kunnen we de wereldse studiën verwerpen, zonder welke de goddelijke niet bestaan kunnen?

ignaro accipit nec bibit. huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest ¹⁶.

Geheel iets anders is echter volgens Tertullianus anderen te onder-
richten, leraar te zijn in de profane litteratuur. Want enerzijds
kan hier niet de verontschuldiging gelden, dat het een noodzake-
lijke bezigheid is: *tanto autem facilius est litteras non docere quam
non discere* ¹⁷; anderzijds maakt de christen, die onderricht geeft
in litteratuur zich noodzakelijkerwijze schuldig aan afgoderij: *si
fidelis litteras doceat, insertas idolorum praedicationes sine dubio
dum docet, commendat, dum tradit, affirmat, dum commemorat,
testimonium dicit. . . . quaere, an idololatriam committat, qui de
idolis catechizat* ¹⁸. Met één pennestreek veroordeelt hij samen
met de magus en de astrologus de litterator, omdat God hem reeds
veroordeeld heeft: *ubi sapiens, ubi litterator, ubi conquisitor huius
saeculi? nonne infatuavit deus sapientiam huius saeculi?* ¹⁹

Aldus Tertullianus' rigoristische theorie. „La morale chrétienne
l'avait séduit; il la voulut rigoureuse pour lui-même et pour les
autres” ²⁰.

Het moet voor de geboren litterator een zware versterving zijn ge-
weest, zich aan deze beginselen te houden. Maar hij heeft de

¹⁶ R.W. 40, 25-41, 4. Wanneer een gelovige deze zaken leert, veronder-
steld, dat hij een juist begrip van hun waarde heeft, dan neemt hij ze niet
aan noch aanvaardt ze, vooral niet, wanneer hij dit begrip reeds lang bezit.
Van de andere kant, begint hij pas begrip te krijgen, dan behoort hij eerst
te beseffen, wat hij als eerste lering heeft gekregen, te weten over God en
het geloof. Dan zal hij deze wereldse zaken uitspuwen en niet in zich op-
nemen en even veilig zijn, als iemand, die met verstand van zaken vergif
van een onnozele aanneemt, maar het niet opdrinkt. Hem zal de noodzaak
ter verontschuldiging dienen, omdat hij op een andere wijze geen
ontwikkeling op kan doen.

¹⁷ R.W. 41, 4-5.

¹⁸ R.W. 40, 18-25.

¹⁹ Idol. 9 (R.W. 39, 13-15).

²⁰ Walzing, Apol. Texte XXVI.

overwinning op zichzelf behaald. Zelden spreekt hij over de grote schrijvers; zijn belangstelling ligt elders, ligt hoger. Vernoemt of citeert hij hen, dan gebeurt dat in de geest van Sint Paulus, die „ad captandam benevolentiam” de Atheners op de Areopaag een vers uit Aratus voorhoudt²¹.

Een sprekend voorbeeld van Tertullianus' houding inzake litteratuur is de passus uit De cor. 7, waar hij met behulp van getuigenissen uit de profane litteratuur wil bewijzen, dat het ongeoorloofd is zich te tooien met een krans. Maar alvorens het welvoorziene arsenaal te openen, verontschuldigt hij zich met de woorden: *Video igitur ét curiosius ét plenius agendum ab originibus usque ad profectus et excessus rei. Litterae ad hoc saeculares necessariae. De suis enim instrumentis saecularia probari necesse est*²². Wil men naproeven, hoezeer hij de verschillende voortbrengselen der litteratuur indertijd gesmaakt heeft, dan leze men luidop het slot van De spect. 29: *Si scenicae doctrinae delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vorum, nec fabulae, sed veritates, nec strophae, sed simplicitates*²³. Hier spreekt een man die het offer in zijn volheid heeft gevoeld; voor zulk een offer past eerbied.

Leerzaam in dit opzicht is ook Apol. 15, waar hij de *lasciviae ingenia*, de *Lentulorum et Hostiliorum venustates*, de *histrionum litterae* met naam en toenaam vermeldt, om de heidenen zelf hun gebrek aan eerbied voor hun eigen goden te verwijten. Met schaamte en berouw bekent de pasbekeerde, dat ook hij van al die zaken genoten heeft²⁴. Het doel echter waarmee hij dit sca-

²¹ Act. Apost. XVII, 28.

²² Oehl. I, 431. Ik zie derhalve, dat ik dit onderwerp met méér zorgvuldigheid en volledigheid moet behandelen, van het begin af tot aan de groei en voleinding der zaak. Profane geschriften zijn hiervoor noodzakelijk. Uit eigen bronnen immers moeten profane zaken bewezen worden.

²³ R.W. 28, 4-7.

²⁴ Apol. 15, 5: *Vidimus aliquando: Risimus.*

breuze deel der letterkunde behandelt, is ernstig en heilig: het gaat om het leven zijner geloofsgenoten. De nood dwingt hem het terrein te betreden, waarvan zijn overtuiging hem verwijderd hield. Hoezeer verschilt hiervan Tertullianus' houding in De pallio. Hier geurt hij met zijn letterkunde kennis zonder enig apologetisch doel. Met welk een plezier citeert hij Pacuvius of laat hij de mimographen optreden. Hoe hemelsbreed wijkt hij af van hetgeen hij toonde te zijn in De spect. 8, waar hij de hele profane, heidense wereld beschouwt als een terrein door de Satan en diens Engelen in pacht genomen. Tertullianus aanvaardt dit feit. Maar ten overstaan van dit feit heeft een christen de plicht zijn standpunt te bepalen: *Totum saeculum Satanas et Angeli eius repleverunt. Non tamen quod in saeculo sumus, a Deo excidimus sed si quid de saeculi criminibus attigerimus*²⁵. Juist dit deelnemen aan, dit plezier hebben in, dit pronken met de heidense litteratuur — en dan nog welke! — valt in De pallio sterk uit de toon. Van de schroom tegenover de heidense litteratuur, die ten tijde van Tertullianus veel meer gefundeerd was dan in onze dagen, nu geen enkel christen aan de verleiding blootstaat, in de mythologische figuren der antieken ware goden te zien, van die schroom is in De pallio niets te merken. Integendeel. Terecht is dan ook Tertullianus volgens de door hem zelf gegeven stelregels niet te verontschuldigen, omdat hij aan de *virī principes Carthaginienses* een buitengewone portie profane wijsheid voorhoudt. Wie van de heren wist er zoveel van als Tertullianus!

Om zich een juist beeld te vormen van Tertullianus' ware opvattingen omtrent de profane litteratuur kan men niet beter doen dan de twee laatste capita uit De spect. te lezen. Ze zijn terecht te noemen: één grote tegenstelling met De pallio. In een vlammend stuk proza, dat hem zo uit het hart is gestroomd, brengt hij op meesterlijke wijze zijn innigste overtuiging in deze zaak tot uiting,

²⁵ R.W. 10, 16-18.

een overtuiging die hij nergens in zijn werken prijsgeeft, behalve in De pallio. Hier geurt hij, zoals wij schreven, met zijn kennis zonder enig apologetisch doel. Natuurlijk is dat niet „erg”. Naar onze smaak toont hij zich weliswaar wat te goed thuis in scabreuze litteratuur, maar ook die kennis hadden nu eenmaal hij en zijn toehoorders, en de smaak was toen wat rauwer. Doch zelfs wanneer het alleen maar fraaie Homerusfragmenten waren, wat hij in De pallio citeert, dan zou ons bezwaar nog zijn, dat hij uit de toon valt.

Het gaat in dit hoofdstuk trouwens niet zozeer om een zedelijke waardering van De pallio en diens schrijver als om een vaststellen, dat hier iets anders wordt geboden dan elders. We hebben geen reden, Tertullianus meer te veroordelen om het wereldse De pallio dan om zijn doordrijven op godsdienstig en zedelijk gebied, hetgeen in zoveel andere van zijn werken geschiedt. Met dit laatste heeft hij zeker méér kwaad gesticht. En dan nog Niemand spreekt graag een hard woord over de meester, die hij ontmoet heeft in het Apologeticum. Doch vastgesteld moet worden, hoezeer hij van die houding is afgedwaald. Pijnlijk is het te zien, hoe een groot genie zijn edele levenstaak uit het oog verliest, om z'n gaven te verspelen aan een pots²⁶.

§ 3. KEIZERS

Uit hetgeen we tot nu toe omtrent de aard van De pallio gezien hebben, ligt het niet voor de hand, dat we een min of meer volledige theorie over de Keizer als staatshoofd zullen aantreffen. Een dergelijke uiteenzetting moeten we elders zoeken, b.v. in het Apologeticum. Wat ons echter opvalt in De pallio is, dat wij hier in een bestek van enige bladzijden druks twee uitdrukkingen aantreffen, die kennelijk met elkaar in strijd zijn. In II, 7 toont

²⁶ Verg. de Labriolle, Hist. de la litt. lat. chrét. I², blz. 129-130.

de spreker zich zeer ingenomen met de Augusti zijner dagen, terwijl hij in IV, 5 enige slecht befaamde keizers betitelt met *Caesaribus quibusdam vestrīs*, lieden die thuis horen in úw kring, niet in de mijne.

Deze tegenstrijdige wijze van uitdrukken alleen al moet ons tot waarschuwing strekken, dat wij uiterst voorzichtig behoren te zijn tegenover losse citaten uit De pallio. Noch de uitspraak van II, 7 noch die van IV, 5 mag beschouwd worden als een rustig waardeoordeel van een objectief geschiedschrijver. Ze zijn onderdeel van een buitenmate onbelangrijk betoog. De juiste waarde van de onderhavige uitspraken kan slechts onderkend worden door de functie te bepalen, welke zij in het geheel van De pallio hebben²⁷.

De tegenstrijdige uitspraken zijn zeer goed te verklaren, wanneer men scherp voor ogen houdt de positie van de spreker en zijn hoorders en de twisthouding tussen beiden. De spreker staat tegenover zijn bevitters, de toehoorders:

a. *als palliumdrager tegenover togadragers.*

Tertullianus weet, dat de toga, al is ze sinds de dagen van Augustus meer en meer in onbruik geraakt, toch altijd nog, in zoverre ze als statiekleed dienst doet, beschouwd kan worden als een stukje Romanitas²⁸, dat de drager van dat kleed zich het air kan geven van vertegenwoordiger der gens togata, wier hoofd de Princeps is. Welnu deze aanmatiging zal hij breken op de volgende wijze. Om te beginnen ontwapent hij de voorgewende Romanitas zijner bevitters door hen in de eerste de beste zin van zijn rede aan te spreken als *Principes semper Africae, viri Cartha-*

²⁷ Hier ligt o.m. de fout van Denis van Berchem die in zijn boeiend artikel: Le „De pallio” de Tertullianus et le conflit du christianisme et de l'Empire, de functie van de passage II, 7 over het hoofd ziet.

²⁸ L. Wilson, The clothing of the ancient Romans, blz. 82.

ginienses! Hij roept aldus het lokaal-patriotisme in hen wakker, ervan overtuigd, dat de klankvolle titels waarmee hij hen eert, de zwakkere toon van de Romanitas danig zullen overstemmen. In feite zijn zij maar heel gewone Carthagers, levend van de gunst van Rome. Tekenend voor de gevoelens, die nog altijd in de Carthagers leefden, is het kleine zinnetje waarmee hij caput II inleidt: *Sit nunc aliunde res, ne Poenicum inter Romanos aut erubescat aut doleat* ²⁹. En wanneer hij aan het slot van hetzelfde hoofdstuk in het raam van de talrijke veranderingen, die hij heeft opgesomd, ook de zegeningen prijst, die het grote Rome heeft geschonken aan de Carthagers, dan mogen dezen weten, dat het alleen te danken is aan de macht en welvaart van de Romeinse Staat, dat zij in de gelegenheid zijn, op hun gemak te debatteren over kleinigheden als kleding. Beurtelings behandelt hij dus zijn toehoorders als dikdoende vertegenwoordigers van de gens togata en als gewone Carthagers, en wisselt dienovereenkomstig van wapenen.

Vervolgens zal hij de nadelen van de toga op geestige wijze uitwerken en tegenover dit verouderde, omslachtige kleed het vlotte pallium aanprijzen (V, 1 en 2); hij zal de onwaardigheid van erkende togadragers duidelijk doen uitkomen: *Et accendonis et omnis gladiatorum ignominia togata producitur* (VI, 2), ³⁰ waar- onder ook te rekenen zijn enige van de Caesares, hoogste leiders der gens togata, welke zijn tegenstanders voorwenden te vertegenwoordigen. De steek door Tertullianus toegebracht is zeer onschuldig, hij is rhetorisch; men behoeft heus geen christen te zijn om keizers van het slag Phiscus en Sardanapallus te verachten. Heeft de senaat zelf niet de damnatio memoriae over menige keizer uitgesproken?

²⁹ Beschouwen we nu de zaak van een andere kant om te voorkomen dat de Punier zich tussen Romeinen schaamt of gekrenkt voelt.

³⁰ Ook heel het schandalig gespuis der vechtmeesters en gladiatoren (treedt op) in toga. (Gerlo).

b. *als drager van het philosophenpallium tegenover de dragers der staatsmanstoga.*

Tertullianus neemt het air aan van een filosoof, omdat het pallium bij voorkeur door deze werd gedragen. Hij weet, dat zijn toehoorders, de togati, zeer gevoelig zijn voor het nut van de staat (V, 5; VI, 2). Welnu als filosoof bezit hij een hogere staatsmanswijsheid. Hij ziet ruimer en verder dan de bekrompen burgerstaatsman. Het staat hem enerzijds vrij het heden heerlijk te zien tegenover het verleden (II, 7), maar anderzijds in de gedachten-gang der Stoa de keizers en bestuurders der rijksgebieden te zien als hinderpalen, die de cosmopolitische strevingen van wereldburgerschap, eenheid van alle mensen als broeders, in de weg staan³¹.

c. *als christenfilosoof tegenover heidenstaatslieden.*

De schrijver van De pallio blijkt namelijk een christen te zijn. Een christen echter, zowel in de wereld als niet van de wereld, kan beurtelings waardering uiten voor het goede, dat hij vindt en zich verwijderen om het betere, dat hij zoekt. Hoe meer een christen leeft in de verwachting van het komend oordeel en het komend Rijk van God, des te meer zal hij zijn: matig in zijn lof en resoluut in zijn afwijzing. De schrijver echter van het Pallium is uitbundig in zijn lof en slapjes in zijn afwijzing. Hij schijnt zich best op deze wereld thuis te voelen. Het vreemde is echter, dat deze schrijver de naam draagt van Quintus Septimius Florens Tertullianus, een naam die wij tot nu toe verbonden aan een man, die slechts leefde van het dogma der Verrijzenis.

Gaan we nu over tot de behandeling der betreffende teksten.

³¹ Verg. J. Holzner, Paulus, Freib. i. Br. 1937, blz. 282-283; W. Durant, The life of greece, New York 1939, blz. 656.

II, 7 *Deo tot Augustis in unum favente.*

Over de functie van dit keizerverheerlijken: „ik zal die Carthagers eens op hun nummer zetten”, spraken wij boven. Verder is deze plaats een onderdeel van het thema „verandering”, in het bijzonder van de tegenstelling: verleden/heden. Nog nooit zijn er zoveel blijde veranderingen geweest als tegenwoordig. Het is een verbeterd uitwerken van Varro's gegeven, dat hij in *De an. cap.* 30 al bewerkt had: hier doet hij het echter markanter en zelfstandiger³².

Doch hoezeer ook door de functie ingegeven, toch moet de woordkeus op rekening gezet worden van de schrijver:

*Quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit praesentis imperii triplex virtus! Deo tot Augustis in unum favente, quot census transcripti, quot populi repurgati, quot ordines illustrati, quot barbari exclusi! Re vera orbis cultissimum huius imperii rus est, eradicato omni aconito hostilitatis et cacto et rubo subdolae familiaritatis convulso, et amoenus super Alcinoi pometum et Midae rosetum*³³.

Hoe is in zijn overige werk Tertullianus' waardering van Septi-

³² Vergelijk, hoe beide stukken, soms woordelijk hetzelfde zijn. In *De anima* vermeldt Tertullianus als bron „*Commentarii humanarum antiquitatum*”, volgens *Waszink* tp. zeker Varro. Inderdaad, het „*paludes eliquantur*” (*R.W.* 350, 5) zou op Caesars werk, in Varro's tijd, kunnen wijzen. In *De anima* is Tertullianus dus niet zo los van zijn bron als in *De pallio*. Hiermede hebben wij een argument temeer om *De pallio* te dateren ná *De anima*.

³³ „Hoevele steden heeft niet voortgebracht of uitgebreid of weder ingesteld de driedubbele mannendeugd der huidige regering! Nu God zoveel keizers tegelijk begunstigt, hoeveel censuslijsten werden overgeschreven, hoeveel volkeren gezuiverd, hoeveel standen weer opgeluisterd, hoeveel barbaren uitgewezen. In waarheid is de aarde de uiterst verzorgde akker dezer regering, waar iedere akonietplant van vijandschap werd ontworteld en de cactus en braam en de verraderlijke vriendschap werd uitgerukt, en liefelijk is ze, meer dan de boomgaard van Alkinoös en de rozentuin van Midas”. Vertaling Gerlo. Deze vindt het hele stuk „ironisch op te

mius Severus, die toch ongetwijfeld de christenvervolging verscherpt heeft, zeker in het begin? Altijd gunstig: in het Apologeticum noemt hij hem *constantissimus principum*³⁴ en rekent hem onder de vorsten: *divinum humanumque sapientes*³⁵. Geen woord van afkeer heeft hij voor het uitroeien van de Albinuspartij, dat ook daar reeds onder het beeld van snoeien wordt weergegeven: een *vindemia parricidarum* die nog een *racematio* van verraders heeft overgelaten³⁶. Maar ook na de dood van de keizer heeft hij geen gal voor hem, integendeel, hij stelt hem tegenover Scapula voor als een weldoener der christenen: *Ipse etiam Severus pater Antonini Christianorum memor fuit . . . Sed et clarissimas feminas et clarissimos viros Severus, sciens huius sectae esse, non modo non laesit verum et testimonio exornavit et populo furenti in nos palam restitit*³⁷. Hij is geneigd van het heersend vorstenhuis de goede berichten op te nemen en dit zeker niet in de eerste plaats, omdat het Afrikaans was, maar zowel uit practische zin als ook uit loyaliteit. Men herinnere zich Tertullianus' eerlijke, mannelijke houding in het Apol. Hij wenst de keizer alle goed toe, dat hem als mens ten deel kán vallen. Het christelijk geloof, dat hem de Keizer doet zien als de door God aangestelde bestuurder des volks, beveelt hem te bidden voor het welzijn des Keizers, ook al zou deze in feite vijand van het christendom zijn. Maar hetzelfde geloof beveelt hem zich van alle huichelarij, vleierij en leugen te onthouden. In kruiperige onderdanigheid aan een mens goddelijke eer te bewijzen is de christen verboden. In strikte oprechtheid tegen God en de Keizer zal de christen zich hiervan onthouden,

vatten"; o.i. geeft Tertullianus het echter niet ironisch: iedere hoorder mag het opvatten zoals hij wil; sprekers hoofdbedoeling is niet: te ironiseren, doch te imponeren.

³⁴ Apol. 4. 8.

³⁵ Apol. 5. 5.

³⁶ Apol. 35. 11.

³⁷ Ad Scap. 4 (Oehl. I, 547-548).

ook al zou de Keizer dit op doodstraf eisen. Deze volkomen eerlijke houding is ook de reden, waarom Tertullianus van walgeling vervuld is tegenover de talloos velen, die voor het uiterlijk loyaliteit huichelen, maar in hun hart en Keizer en Rijk belagen. Een Cassius, Niger, Albinus kan onmogelijk in de rijen der christenen gevonden worden³⁸.

Iets anders echter loyaliteit, iets anders enthousiasme. En het bevreemdt toch zeer, dat iemand die straks de soldaten niet in het keizerlijk leger zal laten dienen: *in castra tenebrarum*³⁹, die verklaard heeft: *nostrae coenae, nostrae nuptiae nondum sunt*⁴⁰, die de christen toeroept: *Sed tu peregrinus mundi huius, civis civitatis supernae Hierusalem. Noster, inquit* (sc. Scriptura) *municipatus in caelis. Habes tuos census, tuos fastus, nihil tibi cum gaudiis saeculi . . .*⁴¹, thans het Rijk van Septimius Severus ziet als een aarde die geen distels en doornen meer voortbrengt, maar een lusthof is van rozen en van appelbomen.

IV. 5 *de Caesaribus quibusdam vestris.*

Wij hebben reeds gezegd, dat dit „vestris” voldoende verklaard wordt uit het doel en de behandelingswijze van het Pallium zelf. De keizer is het hoofd der „gens togata”, hij hoort in het kamp der niet-palliati. De keizer is het hoofd der staatslieden, hij hoort in het kamp der niet-philosofen.

Moet hier ook worden toegevoegd: de keizer is het hoofd der heidenen, hij hoort in het kamp der niet-christenen? Denkt Tertullianus ook hieraan? Mogelijk is het. Er staat in het Apologeticum een uitspraak, die tot deze gedachte zou kunnen leiden.

³⁸ Verg. Lortz, Tertullian als Apologet I blz. 281-324.

³⁹ De cor. 11 (Oehl. I 444).

⁴⁰ De spect. 28 (R.W. 27, 2).

⁴¹ Cor. 13 (Oehl I, 451).

Sprekend — per transennam overigens — over Pilatus, die eigenlijk in zijn hart al christen was, en zijn overtuiging mededeelde aan Tiberius, zegt Tertullianus: *Sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent necessarii saeculo, aut si et Christiani potuissent esse Caesares*⁴². Maar als hij in datzelfde Apologeticum principieel en uitvoerig de houding der christenen tegenover de keizer uiteenzet, komt hij tot de conclusie: *Noster est magis Caesar, a nostro Deo constitutus*⁴³. In dit verband is geen plaats voor Caesares vestri.

Men moet goed voor ogen houden, dat het in De pallio IV, 5 speciaal gaat over keizers als Phiscus en Sardanapallus, die door iedere rechtschappen Romein werden veracht.

Onze conclusie over de onderhavige uitdrukking is derhalve als volgt. Voor een verklaring van het „vestri” behoeven wij niet terug te grijpen op het christendom. Eenmaal geweten, dat de spreker christen is, kan er in „vestris” een lichte godsdienstige bijtoon meeklinken. Of die toon in feite bedoeld en verstaan is, mag betwijfeld worden.

Wij voegen hier nog enige opmerkingen aan toe, naar aanleiding van minder belangrijke teksten:

IV. 5 et quidem subneronem.

„Het zou iets voor een onverstoorbare Cynicus zijn, Domitianus

⁴² Apol. 21, 24. Zeer duidelijk is de commentaar, door Waltzing bij deze plaats gegeven. Waarom, zo zegt hij, kon Caesar niet, op de gegevens van Pilatus afgaande, christen worden? Hij antwoordt: „Ce sont les deux raisons publiques: 1° l'empereur tel qu'il est, est nécessaire au monde, à la stabilité de l'empire, et 2° la foi chrétienne est incompatible avec la dignité impériale telle quelle est. Tertullianus et les chrétiens de son temps ne pouvaient pas encore se faire à l'idée d'un empire romain chrétien”.

⁴³ Apol. 33, 1.

eens aan te pakken, die kleine Nero." Aldus besluit Tertullianus zijn passage over onsmakelijke travestieën. Maar wanneer hij even later in V, 7 zelf optreedt in de stijl der Cynici en onverstoorbaar de griezeligste instrumenten aanwendt als geneesheer, gaat hij zelfs de héle Nero zwijgend voorbij, met de woorden: *Taceo Nerones et Apicios, Rufos!* Wat een prachtige gelegenheid had hij hier, hij die zich in De spect. bij voorbaat al zo verlustigd heeft in die schitterende Auto da Fe van het laatste oordeel, waar keizers, goden en filosofen gelijkelijk in vlammen opgaan (cap. 30), om hier die oervijand van het christendom, van wie alle kwaad is uitgegaan, de *dedicator damnationis nostrae*⁴⁴ eens even in de zwartste trekken af te schilderen. Niemand zou het hem kwalijk hebben genomen; men was dergelijke taal van de filosofen gewoon. Toch noemt hij hem slechts in het voorbijgaan, onder de gulzigaards, niet eens onder het genre dat hij in IV bedoelt. Werd hij soms weerhouden door een andere tendenz, de keizers niet te veel te vernoemen, hetzij uit tact, hetzij uit eerbied? Wij geloven het niet. Al mogen deze redenen meegesproken hebben, de eigenlijke grond moet o.i. gezocht worden in de aard en de compositie van het werk. Deze verboden hem, al te ernstige dingen aan te pakken en op het einde nog eens uit te weiden over een onderwerp, dat in IV was uitgeput. (cf. Pikanterieën).

IV, 6 *Alexander.*

„Alexander, de trotse, alleen maar kleiner dan zijn eerzucht”: ziedaar een combinatie die de schrijftkenner als vanzelf de woorden ingeven van I Macchabeeën, 1, 3: *et exaltatum est et elevatum cor eius*. Tertullianus, evenals andere Vaders, vertoont elders een wonderbaarlijke Schriftuur-associatie; vaak kan hij geen woord noemen, of hij verbindt daarmee een schrifttekst die

⁴⁴ Apol. 5, 3.

ook zo'n woord bevat. — Zeker, wanneer hij op deze plaats bedoelde woorden had gebezigd of er op had gezinspeeld, hadden wij het hem als misbruik aangerekend, zoals in een vorig hoofdstuk met andere passages is geschied. Wij vitten niet, wij signaleren slechts, dat zijn apologetische en ascetische geheugen-automatiek niet meer werkt: zóver staat hij thans af van alle serieuze bekommernis om de hoofdzonden der mensen, zó gaat hij thans geheel op in ijdele declamatie.

Tenslotte zullen wij al dit kleingoed terzijde stellen, om een opmerking te maken die het hart der zaak treft. Wanneer Tertullianus de keizers elders ter sprake brengt, geschiedt het in volle ernst. De houding tegenover het hoogste wereldlijk gezag vormt een kernpunt van zijn apologetisch werk. Hoe kan men de keizers gehoorzamen en eren zónder zich te bezondigen aan ongeoorloofde keizercultus? Het is niet zonder reden, dat hij in zijn gaafste en meest overtuigende werk deze kwestie omstandig behandelt⁴⁵. Het is een zaak van levensbelang, onomstotelijk vast te stellen, dat christenen in feite loyale burgers zijn. In dit punt is de apologeet zichzelf gelijk gebleven: de overgang naar het Montanisme heeft in dezen zijn houding niet beïnvloed. In het zeer ernstige *De scorp.* 14 parafraseert Tertullianus voor zijn christenen de Romeinenbrief XIII, 1-18, om hen tot loyaliteit op te wekken tegenover de keizer: *dei ministra est tibi in bonum*⁴⁶. En in het bijna vijftien jaar later geschreven *Ad Scap.* vat hij de uiteenzettingen, destijds in het *Apol.* gegeven, samen in deze krachtige termen: *Christianus nullius est hostis, nedum imperatoris, quem sciens a Deo suo constitui necesse est ut et ipsum diligat et revereatur et honoret et salvum velit cum toto Romano imperio, quousque saeculum stabit: tamdiu enim stabit. Colimus ergo et imperatorem sic quomodo et*

⁴⁵ *Apol.* 28-38.

⁴⁶ *R.W.* 177. 12-13.

*nobis licet et ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum....*⁴⁷. De keizernaam placht geen vrolijke beelden op te roepen voor de christen, zoal voor iemand. De heer van deze wereld was voor de kleine christenluyden van Carthago alles behalve een opsmuksel voor een declamatie over een mantel, geheel iets anders dan een rhetorische figuur. Hoezeer verwijderd hun prediker zich hier van hen!

§ 4. PHILOSOFIE

De slotzin van De pallio, waarin Tertullianus het christendom een *melior philosophia* noemt, moge dan al opgeld maken als een vroege aanduiding van humanisme, een kenner van de schrijver wrijft zich de ogen uit. Alleen reeds deze term rechtvaardigt een nauwkeurig onderzoek van alles wat op dit gebied in De pall. te vinden valt, en spoedig zien we het wemelen van anomala. We zullen dus de teksten op dit punt vergelijken met Tertullianus' gebruikelijke beschouwingen hierover. Eerst behandelen we de teksten II, 1 en IV, 6; daarna IV, 10 en tot slot V, VI.

II, 1. De wijze waarop de schrijver luchtig en ietwat uit de hoogte verschillende Wijzen, die theorieën hadden over de wereld, vermeldt, als Anaximander, Silenus, Plato, beantwoordt aan zijn gewone waardering van die mensen: *si et atomos Epicuri tenerem et numeros Pythagorae viderem et ideas Platonis offenderem et entelecheias Aristotelis occuparem....*⁴⁸. In het bijzonder Plato, dat „magazijn van alle ketters”⁴⁹ geeft hij gaarne

⁴⁷ Ad Scap. 2 (Oehl. I, 541).

⁴⁸ Wanneer ik de atomen van Epicurius in handen had en de getallen van Pythagoras onder ogen, en opliep tegen de ideeën van Plato en de entelechieën van Aristoteles kon bemachtigen, dan nog.... De an. 32 (R.W. 353, 16-18).

⁴⁹ *Omnium haereticorum condimentarium*. De an. 23 (R.W. 336, 17).

terloops een steek⁵⁰ en daarmee is die van II, 1 in overeenstemming.

IV, 6. Dat de filosofen hier uit zijn op wufte, opgeblazen kleding is bij die „gloriebeestjes”⁵¹ geen wonder, en dat Empedocles een verwaten aansteller was, heeft hij ook in De an. meermalen beweerd⁵². Over Anacharsis (V, 1) spreekt hij daarentegen ook in het Apolog.⁵³ in gunstige zin, waarschijnlijk omdat hij in die buitenlandse wijsgeer het eerlijke gezonde verstand waardeerde. Tot nu toe is er niets, dat ons vreemd aandoet; des te meer echter het volgende.

IV 10. Wanneer Tertullianus enige voorbeelden heeft aangehaald van bespottelijke modezucht, die zelfs haar snufjes zoekt in de religie, vervolgt hij: *Enimvero cum hanc primum sapientiam vestit, quae vanissimis superstitionibus renuit, tunc certissime pallium super omnes exuvias et peplos augusta vestis superque omnes apices et titulos sacerdos suggestus. Deduc oculos, suadeo, reverere habitum, unius interim erroris renuntiatorem*⁵⁴.

De slotzin van IV, samen met die van V, heeft het meeste er toe

⁵⁰ Vergel. b.v. De an. 3 en De resurr. carn. 3.

⁵¹ *philosophus, gloriae anima*. De an. 1 (R.W. 299, 10).

⁵² B.v. De an. 3 en vooral 32: *Empedocles qui se deum delirarat* (R.W. 352, 12).

⁵³ Apol. I, 8.

⁵⁴ Máár, wanneer het pallium voor het eerst deze wijsheid bekleedt, die het zo ijdele bijgeloof verwerpt, dan voorzeker is het, boven alle goden- en godinnengewaden, dé eerbiedwaardige kleedij, boven alle priester- en priesteressenmutsen dé priesterlijke tooi. Sla Uw oogen neer, raad ik u, heb ontzag voor de kleedij, die heeft verzaakt aan één, inmiddels, uwer dwalingen (IV 10).

Gerlo's vertaling „wend de ogen af” lijkt ons niet juist. Tertullianus vraagt niet de ogen ergens anders heen te wenden, maar in diepe schroom, als het ware met neergeslagen ogen, dit heilige kleed te eren.

bijgedragen, dat De pallio ondanks alles toch voor een ascetisch, apologetisch, moralistisch, althans echt christelijk geschrift werd gehouden, en dat het, zij het met enig wringen, ten slotte werd ondergebracht bij een der categorieën, waarin men de werken van de grote apologet pleegt in te delen.

Wij zullen de tekst nauwkeurig bestuderen in het verband van het gehele geschrift, om na te gaan in hoeverre de traditionele verklaring eventueel dient herzien te worden.

Van groot belang is de indruk, die de hoorder, resp. lezer tot nu toe heeft van de man, die zich tot hem richt. Die man is christen. Hij heeft dat zeer terloops, maar voor ieder verstaanbaar aangegeven met de woorden: *Qui vero divinas lectitamus* (II, 5). Nu hebben wij in paragraaf 1 van dit hoofdstuk een inzicht gekregen, hoe Tertullianus de *divinae*, d.i. de geloofswaarheden, in de H. Schrift geopenbaard, behandelt. Het bezit van die christelijke waarheden heeft op dat moment voor hem primair deze waarde, dat ze een geheime bron zijn van hoogst interessante gegevens, waaruit een niet-christen juist niet kan putten. Het christelijk geloof met z'n rijke schat aan natuurlijke en bovennatuurlijke gegevens heeft in Tertullianus' betoog: „alles verandert” slechts de functie van een troef, waarmee hij alle tegenstanders kan overtroeven. Te midden van een keurcollectie historische snuisterijen treedt de belijdenis van het christendom op als een geheimzinnig exotisch insect, dat even de verbazing wekt, even prikt en weer weg is. Het is inderdaad Tertullianus' bedoeling slechts heel even te prikken, want onmiddellijk daarop biedt hij nieuwe, verheugende sensatie met deze woorden: *Sed laeta iam malo* (II, 6).

De principes semper Africae worden dan onthaald op een boeiende film van meerdere acten: de dierenwereld, de primitieve culturen, en tot slot het meest interessante: de zinnelijkheden der mensheid, die haar hoogtepunt vinden in het optreden van de *lupae* (IV, 9) en de *latrinarum antistites* (IV, 10). Voorwaar een boeiend program. Zo ooit een sfeer is geschapen, ten enenmale

ongeschikt voor christelijke leer en goddelijke openbaring, dan is het deze. Ze doet sterk denken aan het zinnelijke hof van de zinnelijke Herodes, wie Christus geen woord, maar dan ook geen enkel woord waardig heeft gekeurd!

Tertulliaan weet wat hij heeft losgeslagen. Het is niet eenvoudig vanuit deze sfeer wederom te geraken in die van de eenvoudige mantel. Met een handige zwaai — *Quid Tertulliano acutius?* — zwenkt hij af naar een gebied, dat bij de vorige scènes althans enigermate aansluit: het cultuurbeeld van de verschillende heidense erediensten, Ceres, Bellona, Saturnus en ten laatste Aesculapius, wiens priesters gekleed gaan in een . . . pallium! Pallium, cultus! Nu is de mogelijkheid van aansluiting gevonden, en wel in contrast: *Enimvero cum hanc primum sapientiam vestit, quae vanissimis superstitionibus renuit . . .* (IV, 10).

Welke is nu de waarde van *hanc sapientiam*? Welke indruk hebben de toehoorders ondergaan bij het vernoemen van die woorden?

Het pronomen *hanc* heeft de waarde van het possessivum van de eerste persoon. We moeten dus — afgezien van alle verdere verklaring — verstaan: deze, mijn wijsheid. Welke die wijsheid ook moge zijn, ze is iets anders dan het voorafgaande; ze is het eigendom van Tertullianus. Denken we ons de woorden *g e s p r o k e n*, dan zou het *hanc* stellig onderstreept zijn door een gebaar, wijzend naar de spreker. Het gaat hier echter over „wijsheid”. Welke wijsheid? In de gehele De pallio treedt het woord nu voor het eerst op, en het wordt nog gemarkeerd door „*primum*”, dat, hoe dan ook, verstaan moet worden als „voor het eerst”. Wat verwachten nu de toehoorders, en hoe zal Tertullianus die verwachtingen beantwoorden?

We kunnen onder de *virī principes* twee mogelijke groepen aannemen. De eerste groep redeneert als volgt: Tertullianus bedoelt met „wijsheid” het christendom. Wat zou die apologet anders te bieden hebben? Het is algemeen bekend, dat deze leer niets wil

weten van ijdele bijgelovigheden — *vanissimis superstitionibus renuit* — waarvan Tertullianus zich ook bij deze distantieert. Toehoorders, behorend bij deze eerste groep, verwachten, dat Tertullianus over het christendom, zijn wijsheid, zal gaan uitweiden. Helaas, deze heidenen zien zich in hun verwachtingen bedrogen, want de spreker gaat in de eerstvolgende zin over tot een begeesterd pleidooi.... over het gemak en de voordelen, verbonden aan het kledingstuk, pallium genaamd.

De tweede groep denkt: Tertullianus bedoelt met „wijsheid”, wat alle intellectuelen er onder verstaan: het object der filosofen. Het is weliswaar niet zijn gewoonte, de filosofie „wijsheid” te noemen. Zeer zeker. Maar, in zoverre de filosofie verzaakt aan volkse bijgelovigheden, heeft hij haar toch ook wel eens „een zweem van wijsheid” toegekend. Hij zal dus nu gaan uitweiden over de filosofie en de filosofen. Helaas, ook deze intellectuelen worden teleurgesteld.

Om tot een verantwoorde oplossing te geraken, zal het nuttig zijn beide veronderstellingen achtereenvolgens nader te beschouwen.

Vooreerst dan de veronderstelling: *sapientia* is christengeloof.

De commentatoren, wier mening door Gerlo wordt samengevat en overgenomen, zien in de woorden: *hanc sapientiam, quae vanissimis superstitionibus renuit* alleen déze betekenis: het christengeloof, dat aan het bijgeloof verzaakt. Inderdaad, wordt er gevraagd, wat *sapientia* voor Tertullianus altijd en overal betekent, dan luidt het antwoord: er bestaat maar één wijsheid voor hem, die van de woorden Gods, van het geloof, van *de christelijke godsdienst*. De zogenaamde wijsheid der wereld heet steevast waanwijsheid, *ostentatio sapientiae*⁵⁵, dwaasheid voor God, bedriegelijk verzinsel der daemonia: *Hae sunt doctrinae hominum et daemoniorum, prurientibus auribus natae de ingenio sapientiae saecularis, quam dominus stultitiam vocans stulta*

⁵⁵ De pat. 1 (Kr. 2, 9).

mundi in confusionem etiam philosophiae ipsius elegit ⁵⁶. Slechts éénmaal passeert hij die *sapientia* zonder schimpscheut, waar hij de Zeven Wijzen noemt: *sapientiae auctores* ⁵⁷. De reden ligt voor de hand.

Een lezer van Tertullianus' overige werken denkt dus in het onderhavige geval spontaan aan de wijsheid, die van God komt. De woorden: *sapientia quae.... renuit*, los van hun kontekst, op zichzelf beschouwd, vragen dus om deze interpretatie. En kunnen dus ook in de kontekst niet totaal deze betekenis missen. Een schrijver, die geheel zijn leven het woord *sapientia* in deze goddelijke betekenis heeft gebruikt, moet ook te dezer plaatse iets daarvan bewaard hebben; de associatie van wijsheid en God, goddelijke openbaring, geloof, christendom ligt daarvoor te diep in zijn wezen verankerd.

Nochtans, welke is de inhoud van dit christengeloof? Wat belijdt Tertullianus van die wijsheid, die als een meteor plotseling uit de lucht komt gevallen, om even plotseling te verdwijnen in een zee van onbenulligheden? Niets anders dan dit: deze wijsheid is niet een van de ijdele bijgelovigheden, die hij zo juist heeft opgesomd; het kleed, dat nu voor het eerst de bezitter dezer wijsheid omhult, is verhevener dan goden- en godinnengewaden, is boven de mutsen van priesters- en priesteressen één waarlijk priesterlijke tooi.

Hoe vreemd, dat een man, die in al zijn overige werken de goden der heidenen *daemonia* d.i. duivelen noemt, die voor de ver-eerders dier duivelen, met name de priesters, geen enkel goed woord over heeft, hier zijn geloof vergelijkt met een cultus, aan die *daemonia* gewijd, en niets anders over zijn godsdienst kan beweren, dan dat hij zó niet is; en dat het kleed, waarmee de belijder van die zuiver negatieve godsdienst zich omhult, ver-

⁵⁶ De praescr. haer. 7 (Oehl. II, 8).

⁵⁷ Apol. 19, 3.

hevener is dan de gewaden van goden en godinnen, d.i. duivelen, en méér priesterlijk dan de mutsen van diegenen, die officieel ,duivelen vereren!

Hoe vreemd, dat een man, die een vijftien jaren geleden voor het eerst het woord richtend tot een voornaam heidens gezelschap als nu voor hem zit, zo positief en in zulke begeesterde en verheven taal de leer van de éne ware God, Schepper van hemel en aarde uitwerkte ⁵⁸, zich hier van het geloof af maakt met een enkele vage, negatieve, inhoudsarme zin.

Doch vreemder dan dit alles is het slotzinnetje, waarmee deze passus van zegge en schrijve vier regels wordt afgesloten: *Deduc oculos, suadeo, reverere habitum, unius interim erroris tui renuntiatorum*. Wat mag dit betekenen? Het gaat hier immers niet meer over „wijsheid”, over „godsdiens”; het gaat hier over een kleed, dat de wijsheid bezit, aan dwalingen te verzaken. Voor dat kleed moet men het oog deemoedig neerslaan, men moet het met eerbied en schroom bejegenen. Hier past een verbijsterde uitroep: „Ubi gentium sumus?” Hier houdt alle logica, hetzij hemelse, hetzij aardse op. Wie een ernstig woord van deze ernstige apologete verwachtte over „wijsheid” of „christendom”, voelt zich teleurgesteld. Tertulliaan badineert, hij spot, hij speelt. Maar.... Tertullianus is helaas geen man om te spelen uit pure levensvreugde. Als hij schertst, zoals hier, heeft dat een diepere reden. Wanneer dat nu, blijkens het voorafgaande, niet kan zijn de verdediging van het geloof, dan moet de reden elders gezocht worden, en wel in de persoon van Tertullianus. Dit punt zal met meer vrucht kunnen worden uitgewerkt na de beschouwing van de tweede veronderstelling.

⁵⁸ *Quod columus, Deus unus est, qui totam molem istam, cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo quo iussit, ratione qua disposuit, virtute qua potuit, de nihilo expressit in ornamentum maiestatis suae....* Apol. 17. 1. Wat een lapidaire, mannelijke, overtuigende taal. Hoe steekt hierbij de fletse taal van De pallio af!

Wordt met *sapientia* hier niet de goddelijke wijsheid bedoeld, dan is het dus de menselijke wijsheid der filosofen, die de ijdelheden der *superstitiones* hebben afgeworpen. Meermalen vermeldt Tertullianus in zijn overige werken deze verlichte houding der filosofen, hetgeen zij zichzelf als wijsheid aanrekenden. Hier past Tertullianus zich aan hún taalgebruik aan; hij zegt derhalve, dat hij dezelfde wijsheid bezit als zij. Men zou hem kunnen noemen *Senecam . . . de vestra superstitione perorantem*⁵⁹. Edoch . . . zulk een mentaliteit is ongehoord bij hem. Het strijdt met alles wat hij elders pleegt te zeggen en te zijn.

Het ligt niet in onze bedoeling te dezer plaatse een volledige uiteenzetting te geven van Tertullianus' houding tegenover de filosofie. Overigens komen we hierop uitvoeriger terug bij de bespreking van de slotzin van De pallio. Voor de behandeling van de onderhavige kwestie kunnen we volstaan met het citeren van enige belangrijke teksten, waarin de woorden, die Tertullianus gebruikt in de passus van De pallio, welke ons nu bezighoudt, letterlijk of bijna letterlijk voorkomen, maar dan . . . om juist het tegenovergestelde te bewijzen!

In Apol. 46 aanvaardt hij voor een ogenblik de gelijkstelling van christenen en filosofen, in zoverre dezen de mensheid wijzen op onschuld, rechtvaardigheid, matigheid, eerbaarheid. Maar, als voelt hij zich door deze concessie besmeurd, als heeft hij in zekere zin hoogverraad gepleegd aan Christus, herstelt hij zich onmiddellijk, om de diepe kloof, die de christen scheidt van de filosoof aan te wijzen. Wat doen immers de filosofen? . . . *et deos vestros palam destruunt et superstitiones publicas commentariis quoque accusant laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant sustinentibus vobis, et facilius statuis et salariis remunerantur quam ad bestias pronuntiantur. Sed merito, philosophi enim, non christiani cognominantur. Nomen*

⁵⁹ Apol. 12, 6.

hoc philosophorum daemonia non fugiunt. Quidni, cum secundum deos daemonas deputent. Socratis vox est „Si daemonium permittat“. Idem et qui aliquid de veritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine mandabat, credo, ob honorem patris eius, quia Socratem Apollo sapientissimum omnium cecinit. O Apollinem inconsideratum! Sapientiae testimonium reddidit ei viro, qui negabat deos esse. In quantum odium flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide praestat obfendit; qui autem adulterat et adfectat, hoc maxime nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis. Quam et inluso- res et conruptores inimice philosophi adfectant veritatem et adfectando conrumpunt, ut qui gloriam captant, christiani et necessario adpetunt et integre praestant, ut qui saluti curant. Adeo neque de scientia neque de disciplina, ut putatis, aequamur⁶⁰.

Leerzaam is eveneens Ad nat. II, 2: *Licet enim per curiositatem*

⁶⁰ Openlijk breken zij uw goden af en verfoeien, tot in hun geschriften, de openbare bijgelovigheden, onder bijvalsbetuigingen van u. Velen hunner blaffen zelfs tegen de keizers met uw goedvinden; en zij worden daarbij nog met standbeelden en staatstoelagen beloond in plaats van naar de wilde beesten te worden verwezen. Het spreekt immers vanzelf: ze dragen de naam van „philosofen“ en niet van „christenen“. Op het horen van de filosofennaam slaan de demonen niet op de vlucht. Waarom ook, daar de filosofen hun een plaats toekennen onmiddellijk na de goden. Socrates zei steeds: „als de demon het goedvindt“. Dezelfde Socrates, die nog wel een stukje van de waarheid begreep, toen hij de goden verloochende, gaf toch op het einde zijns levens de opdracht aan Aesculaap een haan te offeren, om wille van diens vader, denk ik, omdat Apollo Socrates de wijste sterveling genoemd had. O ondoordachte Apollo! Getuigenis van wijsheid schonk hij aan een man, die zei, dat er geen goden waren! Hoe hartstochtelijker de waarheid wordt gehaat, des te meer misdoet hij, die haar getrouw belijdt; maar die haar verkracht en naäapt, oogst juist daarom de grootste gunst bij de vervolgers der waarheid. Welnu, die waarheid welke de filosofen, als spotters en bedriegers, vol krenking naäpen, en door ze na te apen bederven, omdat ze slechts uit zijn op eer, die waarheid wordt door de christenen uit innerlijke noodzaak

*omnimodae litteraturae inspiciendae divinis quoque scripturis, ut antiquioribus, possint (sc. philosophi) videri incursasse et inde nonnulla dempsisse, cum tamen interpolant, probant sese aut omnia despexisse aut non omnibus credidisse . . . et ita accedente libidine gloriae ad proprii ingenii opera mutasse, per quod in incertitudinem abiit etiam quod invenerant . . .*⁶¹.

Ten slotte De test. an. 1: *Hactenus sapiens et prudens habebitur qui prope Christianum pronuntiaverit, cum si quis prudentiae aut sapientiae affectaverit seu caeremonias despuens seu saeculum revincens pro christiano denotetur*⁶².

Hoe onwerkelijk klinkt het nu, dat in De pallio alleen reeds het verwerpen van ijdele superstitiones in volle zin „wijsheid” genoemd wordt! Men zij er zich wel van bewust, dat deze uitspraak niets minder dan een unicum in de werken van Tertullianus moet

nagestreefd en ongerept beleden, daar ze zorg hebben voor hun heil. (Apol. 46, 4-8).

Met name deze gedachte, dat de geschonden, gebrekkige, halve waarheid juist door haar onvolledigheid misleidend werkt, is een liefskoosd thema, dat meermalen in Tertullianus' geschriften terugkeert. Vergel. o.a. De idol. 1 (R.W. 30, 13), Ad nat. I, 4 (R.W. 63, 29); De praescr. haer 7. Men vergelijkte Goethe's woord in de Faust: „Das halbe Denken führt zum Teufel”.

⁶¹ Al kan het de schijn hebben, dat de filosofen uit weetgierigheid om met allerlei litteratuur kennis te maken, ook gestoten zijn op de goddelijke geschriften, als ouder dan de overige, en dat ze daaruit het een en ander hebben ontnomen, toch leveren zij door het feit zelf, dat ze de Schrift hebben vervalst, het bewijs, dat ze ofwel alles hebben geminacht of dat zij niet aan alles geloof hebben gehecht . . . en aldus uit eerzucht de Schrift naar hun eigen smaak hebben veranderd, waardoor zelfs datgene, wat ze hadden gevonden, tot onzekerheid verviel. (R.W. 95 20-96.3). De tekst is een parallel van Apol. 47, 3.

⁶² Niet langer zal voor wijs en verstandig doorgaan, wie iets bijna christelijks heeft uitgesproken, daar iemand, die zich een stukje wijsheid en verstandigheid heeft aangematigd, hetzij door de heidense godsdienstige gebruiken te versmaden, hetzij door de wereld te betichten, reeds als christen wordt gebrandmerkt. (R.W. 134, 21-135. 3).

genoemd worden. Welke opinies hij ook moge gewijzigd hebben in zijn lange schrijversloopbaan, zijn verbeterheid op de filosofen als *adulteri et adfectatores veritatis* heeft hij meegedragen in zijn graf.

Conclusie:

Al heeft het *sapientia* van IV, 10 enige bijklank van „goddelijke wijsheid”, toch is de toon, die ogenblikkelijk aanspreekt en het sterkst doorklinkt: „philosofenwijsheid”. Het *hanc* wordt door de toegevoegde relatieve zin *quae vanissimis superstitionibus renuit* geheel uitgeput. De term *sapientia* staat op hetzelfde plan als de *melior philosophia*, die het gehele geschrift besluit.

In feite treedt Tertullianus in deze pasage op als christenphilosoof, een houding, die hem geenszins ligt en waartegen zijn gehele felle, rigoristische natuur zich verzet. De rustige, evenwichtige geesteshouding van de christenphilosoof, wiens taak het is, de gegevens van geloof en rede, van natuur en bovennatuur harmonisch te verbinden, ontbrak ten enenmale aan „cette âme de colère et de passion”⁶³. De neiging om zich te laten beïnvloeden door „die Herrschaft des nächsten Zwecks”⁶⁴ is een onoverkomelijke hinderpaal voor bezonken filosoferen. Het is dus geen wonder, dat hij deze rol allerongelukkigst speelt. Ja zelfs, het was klaarblijkelijk niet eens zijn bedoeling ze ernstig te spelen. Want ten eerste is door de gehele sfeer van De pallio, en met name door de onverkwikkelijkheden van cap. IV de plaats en het ogenblik zo slecht als maar mogelijk is, gekozen; het is bijna *onmogelijk* na alle scabreuze voorstellingen plotseling aan iets heiligs of althans waardigs z'n aandacht te schenken. Maar vervolgens wordt de eventuele aanzet van een ernstige gedachte *volkomen* te niet gedaan door de onmiddellijk volgende zin: *Deduc oculos . . .*,

⁶³ de Labriolle, Hist. de la litt. lat. chrét. I², blz. 122.

⁶⁴ Lortz, Tertullian als Apologet I, blz. 318.

waarover we boven spraken. En ten laatste acht Tertullianus het nòch voor zichzelf, nòch voor de hoorder van enig belang, op de terloops gegevens gedachte in te gaan, daar hij direct daarna de volle aandacht vraagt voor de practische voordelen van het pallium. Men krijgt sterk de indruk, dat een gedeelte van die „wijsheid” moet afvloeien naar het gemak en de practische voortreffelijkheden van de *augusta vestis*! ⁶⁵

Tertullianus speelt de rol van christenphilosoof niet uit overtuiging, maar uit berekening. Er ligt hem n.l. iets anders na aan het hart. Hij heeft het op zich genomen het pallium, en daarmee zijn persoon te verdedigen. En dat zal hij doen. Op alle manieren. Zoals hij in II, 1 de kennis van de H. Schrift ondergeschikt maakte aan zijn wil tot imponeren, zo gebruikt hij ten tweede male filosofische en goddelijke „wijsheid” om te zegevieren. Zeker, hij gaat niet zo ver, dat hij ontkent christen te zijn: wijken voor een groepje heidenen ligt niet in zijn aard. Maar er staat iets geheel anders op het spel. Dat andere is momenteel voor hem van veel meer belang dan een fiere belijdenis van zijn geloof. Het gaat om de superioriteit van zijn persoon. Hij zal en hij moet zegevierend uit dit strijdperk te voorschijn treden. Zijn ijdele glorie eist dit. Zijn ijdelheid drijft hem er toe te collaboreren met hen, van wie hij eens met overtuiging zeide: *adfectant veritatem et adfectando conrumpunt, ut qui gloriam captant*! ⁶⁶

Deze dubbelhartige houding van de christen, die naast, beter: door middel van zijn geloof, zijn persoon wil verdedigen, maakt de behandelde passage zo onzeker en vaag. Een van de voor naamste elementen van het christendom is de nederigheid, het wars-zijn van alle zelfverheerlijking, om alle eer aan God te doen

⁶⁵ Aldus beschouwd, maakt hij zich met een geestigheid van de kwestie „wijsheid” af. Zowel degenen, die meenden de Apologeet te horen, als zij, die wachtten op een uiteenzetting van de intellectueel, komen bedrogen uit: ze luisterden naar een gewiekste rhetor!

⁶⁶ Apol. 46, 7.

toekomen. Begaat men nu de misstap, in de verdediging van het geloof zijn eigen eer te zoeken, dan staat men op een essentieel ondeugdelijke, want onredelijke, basis; tengevolge daarvan wordt alles, wat op die basis bouwt, wankel en onzeker.

Helaas, Tertullianus heeft in De pallio op deze basis gebouwd. Daarom moeten zijn uitspraken te dezer plaatse noodzakelijk onbevredigend, ja misleidend klinken.

Wenden wij ons nu tot de twee laatste capita, waarin bewezen wordt, dat de overgang van toga naar pallium geen slechte is.

Caput V en VI.

In V, 1 vergelijkt Tertullianus zich met de filosoof Anacharsis, die diadeem en scepter voor het filosofenkleed liet varen. Dit kleed is dan niet slechts een teken van bekering, zegt hij, maar het bewerkt die uit zichzelf! Het lijkt wel een achtste sacrament! Vergeten is allang IV, 1, waar het pallium een noodzakelijke aanvulling werd genoemd van de verfoeilijke Aziatisch-Griekse levenswijze. O, die Herrschaft des nächsten Zwecks!⁶⁷ Onder-tussen is deze mystieke bevlieging niet van belang voor het ver-volg; ze heeft slechts tot taak, de komende personificatie van de Mantel voor te bereiden.

Van nu af aan gaat hij de voortreffelijkheid der verandering bewijzen.

1. Het pallium wint het als kledingstuk verre van de toga: zo omslachtig, onpractisch, hinderlijk de toga is, zo eenvoudig, practisch en vlot is het pallium. Daar komt nog bij, dat het *proprium togae tormentum*, de kwellling van onhygiënische en knellende schoenen, vervangen kan worden door een luchtig schoeisel *mundissimum opus*, dat en confort en hygiëne waarborgt. Ziehier een pleidooi, dat ieder begrijpt, dat ieder in de geestige

⁶⁷ L o r t z, Tertullian als Apologet, I blz. 318.

vorm waarin het wordt voorgedragen, direct kan smaken. Het is het gezondste stukje uit de hele *De pallio*, een korte wandeling in de frisse lucht, een ware verademing na de benauwde atmosfeer van *caput IV*. Het is overigens ook het sterkste argument van heel het werk. Vooral nadat eventuele traditiebezwaren in *caput I* reeds bij voorbaat zijn ondervangen, is het nu gegeven bewijs van de voortreffelijkheid van het *pallium* stellig aanvaard.

2. Thans is het de taak van Tertullianus, te bewijzen, dat de *pallium*dracht meer standing geeft dan de toga. Hij doet dit door aan te geven, welke voortreffelijke mensen zich van het *pallium* bedienen. Het is de dracht

a. der filosofen,

b. der beoefenaars van de *artes liberales*.

Gemakshalve willen wij die tweede groep het eerst behandelen.

VI, 2 *De artes liberales*.

Tertullianus redeneert als volgt: „Wanneer gij, staatslieden, de filosofie niet nuttig mocht vinden, wendt uw aandacht dan naar andere dragers van het *pallium*: onderwijzers, rhetoren, sophisten, geneesheren, dichters, musici, astrologen en vogelschouwers. Ze zijn van onbetwist nut voor de staat”⁶⁸.

Vergelijken we nu, wat hij elders over enigen dezer lieden zegt, dan is de tegenstelling wel zeer schrijnend:

*ludimagister: Quaerendum autem est etiam de ludimagistris, sed et ceteris professoribus litterarum. immo non dubitandum affines illos esse multimodae idololatriae*⁶⁹; ... *hinc prima diabolo fides aedificatur ab initiis eruditionis*⁷⁰.

sophista: post Evangelium nusquam invenias aut sophistas

⁶⁸ VI, 2.

⁶⁹ *De idol.* 10 (R.W. 39, 22-24).

⁷⁰ *Ib.* (R.W. 40, 24).

aut Chaldaeos aut incantatores, aut coniectores aut magos, nisi plane punitos ⁷¹:

astrologus: non allego, quod idola honoret . . . unum propono, angelos esse illos desertores Dei, amatores feminarum, proditores etiam huius curiositatis, propterea quoque damnatos a Deo ⁷².
augur en haruspex: Quas artes, ut ab angelis desertoribus proditas et a Deo interdictas, ne suis quidem causis adhibent christiani ⁷³.

Een eenvoudige blik op de aangehaalde teksten toont ons duidelijk, hoezeer Tertullianus hier anders oordeelt dan hij gewoon is te doen. Mannen, die hij elders rangschikt onder het uitvaagsel der maatschappij, als echte duivelskunstenaars, krijgen hier een eervolle vermelding. Lieden, die in het oog van de heidense keizer Septimius Severus zulk een gevaar opleverden voor het welzijn van de staat, dat zelfs degene, die een Chaldaeus durfde raadplegen, ter dood werd gebracht ⁷⁴, worden hier geprezen als nuttig voor het gemenebest.

Nochtans dit afwijkend oordeel komt nog sterker tot uiting in

V, 4-VI, 2 *De philosoof.*

Zeer merkwaardig is de opbouw van dit fragment. Het meest voor de hand liggende zou zijn geweest, dat Tertullianus na elkaar zou hebben doen optreden een vertegenwoordiger van de twee filosofische richtingen, die toentertijd het meest in zwang waren, ⁷⁵ n.l. een Epicurist en een volgeling van de Stoa. De Epicurist zou hebben gewezen op de waarde die zijn leven in teruggetrokken-

⁷¹ De idol. 9 (R.W. 39, 12-14).

⁷² Ib. 9 (R.W. 38, 6-12).

⁷³ Apol. 35, 12.

⁷⁴ Spartianus, vita Severi 15.

⁷⁵ Men leze de suggestieve beschrijving der beide richtingen bij J. Holtzner, Paulus. Freib. i. Br. 1937, blz. 282 vv.

heid voor het algemeen welzijn bezit, de Stoicijn zou zijn dienstbaarheid aan vaderland en Rijk hebben kunnen bewijzen door zijn openlijke zedenbemoeienis. Tertullianus doet dit niet. Hij ontwerpt een beeld van de filosoof die beide richtingen in zich omvat en in die rijke twee-eenheid de hoogste levensstijl bezit. Die filosoof kan zich veilig geven als heelmeeester der publieke zeden. zonder de weldadige stilte ener vruchtbare eenzaamheid prijs te geven. Aldus idealiseert Tertullianus de filosoof.

Het is wel even onthutsend, als men deze, in gedachte ontworpen, ideaalfiguur geïncarneerd ziet in . . . het pallium, dat tegelijk èn de Epicurist èn de Cynicus omhult: *Ipse habitus sonat. Sic denique auditur philosophus dum videtur. De occursu meo vitia suffundo . . . grande beneficium, sub cuius recogitatu improbi mores vel erubescunt*⁷⁶.

Men zou kunnen opwerpen: de passus is ironisch bedoeld. Hierop dient geantwoord, dat aldus verstaan de bedoeling van de gehele passage te niet zou worden gedaan. Om het pleit te winnen moet Tertullianus de passus in volle ernst gesproken hebben, tot ware verbluffing van de heren hoorders, die de filosoof wel nooit zó veracht zullen hebben als Tertullianus het pleegt te doen in zijn overige werken, maar hem ook nooit als zúlk een ideale figuur hebben opgemerkt of maar gedroomd. Hoe is die redenaar Florens toch tot deze vondst gekomen: *etsi eloquium quiescat, aut infantia subductum aut verecundia retentum — nam et elingua philosophia vita contenta est — ipse habitus sonat*⁷⁷. Waarlijk, zo hebben de viri principes gedacht, hij heeft het pleit gewonnen. Intussen: is het Tertullianus, die hier aan het woord is? Alles immers wat de spreker van De pallio hier zegt over de philosophie, druist in tegen zijn gebruikelijke opvatting, is er lijnrecht mee in strijd.

⁷⁶ VI, 1.

⁷⁷ ib.

Weliswaar heeft hij eenmaal aan de slappe christenen, die hun „pleziertje” van het circus niet wilden missen, de filosofen voorgehouden, die hun genoeg vinden in rust en kalmte⁷⁸. Maar de kontekst wijst uit, dat de vergelijking tussen christen en filosoof niet ten gunste van deze laatste uitvalt, doch dat zelfs heidense filosofen, verstoken van alle christelijke leer, zich de dwaasheid en ontoereikendheid van „het plezier” bewust zijn.

Zeker, eenmaal heeft hij de bewering, dat de filosofen deugden prediken onder het volk: onkreukbaarheid, rechtvaardigheid, geduld, soberheid, eerbaarheid, niet formeel willen ontkennen⁷⁹. Maar hierbij verlieze men niet uit het oog, dat Tertullianus in het onmiddellijk voorafgaande caput vastgesteld heeft, dat degenen, die deze deugd beoefenen, dit niet doen krachtens een vaste norm⁸⁰.

Doch deze gedeeltelijke concessies zijn uiterst zeldzaam⁸¹. Er is waarschijnlijk geen soort van lieden, dat in al zijn werken zozeer aan de kaak wordt gesteld als zij. Ze zijn Tertullianus' geboren vijanden. Waar hij kan, waar de behandelde stof het toelaat, krijgen ze een hak en een houw. Ze behoren tot de groep van mensen, die naar zijn opvatting niet in aanmerking komen voor bekering tot het christendom. Hij bemoeit zich alleen met hen, omdat zij door hun leer en invloed gevaarlijk zijn voor de christenen, die grotendeels behoren tot de eenvoudige en ongeletterde

⁷⁸ *Philosophi quidem hoc nomen (scl. voluptatis) quieti et tranquillitati dederunt . . . tu mihi metas et scenas et pulverem et arenam suspiras. De spect.* 28 (R.W. 27, 10-13).

⁷⁹ *Apol.* 46, 2.

⁸⁰ *Apol.* 45, 2.

⁸¹ Verg. De an. 2: *plane non negabimus aliquando philosophos iuxta nostra sensisse* (R.W. 300, 20). Maar hoezeer worden ze onmiddellijk daarop afgestraft! Verg. De test. an. 1: *tunc philosophi duri, cum veritatis fores pulsan.* (R.W. 134, 21).

klasse⁸². Deze kleinerende houding is zeker niet christelijk, doch Tertullianus heeft zich tot taak gesteld de kleine christenluyden te beschermen. Het geval wil, dat onder hun aanvallers zich juist de filosofen bevinden.

Het zou een studie op zich vragen, de in de werken van Tertullianus verspreid liggende invectieven tegen de filosofen volledig weer te geven. Het zou een boek worden vol hoon en smaad. Bundelde men de slechte eigenschappen, die hun worden aangewreven, in één persoon samen, dan zou deze meer weg hebben van de satan dan van een mens. Voor ons doel moge het volstaan, voortbouwend op wat we blz. 57 vv. vermeldde, Tertullianus' houding beknopt weer te geven, in zover hij data opera tegen de filosofen optreedt. De geschriften, die dan het meest voor bespreking in aanmerking komen, zijn het Apol., De praescr. haer. en De an.

Vooreerst dan het Apol. In het voorafgaande hebben we reeds gezien (blz. 57-58) de onoverbrugbare kloof, die volgens Tertullianus de filosoof van de christen scheidt. Hier is het echter de plaats te wijzen op de functie, die de behandeling van deze kwestie heeft in het geheel van het Apol. Na de beëindiging van cap. 45 heeft Tertullianus naar zijn oordeel alle punten van aanklacht tegen het christengeloof ontzenuwd. Hij kan z'n verdedigingsrede dus eigenlijk sluiten. Toch ziet hij nog één gevaar, waartegen hij moet waarschuwen. De heidenen zijn weliswaar verplicht, na alle gegeven bewijzen, de voortreffelijkheid van het christendom te erkennen, maar, zo zegt hij, ze zien niet in, waarom dit edele geloof te danken zou zijn aan goddelijke openbaring. De waardevolle gegevens, in dit geloof vervat, zouden door de ongelovige kunnen worden beschouwd als een soort filosofie: *Sed dum unicuique manifestatur veritas nostra, interim incredulitas . . . non*

⁸² Adv. Prax. 3: *Simplices . . . quique, ne dixerim imprudentes et idiotae, quae maior semper credentium pars est.* (Kr. 230, 7).

utique divinum negotium existimat, sed magis philosophiae genus ⁸³. Op deze tegenwerping antwoordt Tertullianus met een bewuste overtuiging, die aan zijn bedoeling niet de minste twijfel laat. Christendom en filosofie staan tegenover elkaar als waarheid en bedrog, als een zoeken naar God en een zoeken naar eigen eer. De tegenstelling moèt er zijn: *merito, philosophi enim, non christiani cognominantur* ⁸⁴.

Tertullianus zou zich niet gelijk blijven als hij het argumentum ad hominem niet toevoegde. Alle verwijten, gericht tot de christenen in het algemeen, worden tegen de heidenen met naam en toenaam geretorqueerd. Aldus wordt na de tegenstelling de jure, die hij in het begin van het caput heeft vastgesteld, de tegenstelling de facto aangetoond. Het geheel samenvattend roept hij uit: *Adeo quid simile philosophus et christianus, Graeciae discipulus et caeli, famae negotiator et vitae, verborum et factorum operator, et rerum aedificator et destructor, amicus et inimicus erroris, veritatis interpolator et integrator et expressor, et furator eius et custos?* ⁸⁵ Zeer terecht merkt de Labriolle naar aanleiding van dit hoofdstuk op: „A l'endroit des philosophes nulle concession, nulle coquetterie” ⁸⁶.

Gaan we nu over tot De praescr. haer. Eigenlijk zijn degenen, tot wie Tertullianus zich richt, niet de filosofen, maar de ketters. Doch daar de ketterij haar steun vindt in de filosofie: *Ipsae denique haereses a philosophia subornantur* ⁸⁷, wordt hij er toe gedwongen ook hen te ontmaskeren: Plato, de Stoa, Epicurus, zijn de vergiftigde bronnen waaruit de ketterijen van Valentinus, Marcion zijn gevloeid: *de una omnium philosophorum schola*

⁸³ Apol. 46, 2.

⁸⁴ ib. 46, 2.

⁸⁵ ib. 46, 18.

⁸⁶ de Labriolle, Hist. de la litt. lat. chrét. I², blz. 113.

⁸⁷ De praescr. haer. 7 (Oehl. I, 8).

sumitur⁸⁸. Tertullianus geeft deze zienswijze niet als een vrucht van menselijke ervaring, maar baseert zich op het leergezag van St. Paulus: *Videte ne qui sit circumveniens vos per philosophiam et inanem seductionem, secundum traditionem hominum, praeter providentiam spiritus sancti* (Col. II, 8). *Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem et interpolatricem veritatis, de congressibus noverat*⁸⁹. Zoals een getergd man zijn opgekropt gemoed lucht in brokstukken van zinnen, zo ontaardt Tertullianus zijn toorn in deze bijtende vragen: *Quid ergo Athenis et Hierosolymis? Quid academiae et ecclesiae? quid haereticis et christianis?*⁹⁰ Men ziet: dezelfde onoverbrugbare kloof als in het Apol.

Ten laatste zijn houding in De an. In het eerste caput constateert Tertullianus dat hij, na de strijd met Hermogenes over het oerwezen der ziel, wel het meeste met de filosofen zal te maken krijgen. Typerend is, dat hij, sprekend over een der meest eerlijke wijsgeren, n.l. Socrates, direct al een uitdrukking bezigt, die een blaam werpt op heel het geslacht der wijsgeren: . . . *philosophus, gloriae animal*⁹¹. Hij ziet in deze ijdelheid — *sapientiae caupones*⁹²: tapbazen van wijsheid zijn ze — in diepste wezen de reden zelf, waarom de filosofen zich met filosofie bezig houden⁹³. Tengevolge van deze houding mengen zij waarheid en leugen zo onontwarbaar dooreen, dat de eigenlijke waarheid niet meer te onderkennen is: *ut prope exclusa sit veritas a philosophia per veneficia in illa sua*⁹⁴. Juist als in De praescr. haer. heet de filosofie, met name die van Plato, in De an. de bron van alle

⁸⁸ ib. (Oehl. I, 9).

⁸⁹ ib. (Oehl. I, 9).

⁹⁰ ib. (Oehl. I, 10). Deze tekst is een parallel van De an. 3 (R.W. 302, 30).

⁹¹ De an. 1 (R.W. 299, 10).

⁹² ib. 3 (R.W. 302, 32).

⁹³ ib. 2 (R.W. 300, 26).

⁹⁴ ib. 2 (R.W. 301, 30).

ketterijen: *omnium haereticorum condimentarium*⁹⁵. De filosofen zijn, om zo te zeggen, de aartsvaders der ketters: *Patriarchis, ut ita dixerim, haereticorum*⁹⁶. Hoe strijdvaardig Tertullianus van nature ook moge zijn, de strijd tegen de filosofen neemt hij uitsluitend op met het doel de mensen, die door hen belet worden in hun gang naar het christendom, te waarschuwen, alsmede de christenen zelf te beveiligen: *ut et illa, quibus ethnici a philosophia capiuntur, destruuntur, et haec, quibus fideles ab haeresi concutiuntur, retundantur*⁹⁷. Eerst na deze principiële uiteenzetting tegenover de filosofen maakt hij een begin met de behandeling van zijn eigenlijke thema. De invectieven tegen de filosofen zouden echter niet volledig zijn, als Tertullianus nog niet een laatste verwijt tot hen gericht had: *Adeo etiam inter philosophos magnum habet privilegium impuritas*⁹⁸.

Samenvattend kunnen we veilig vaststellen, dat Tertullianus sinds zijn bekering tot het christendom een afwijzende houding tegenover de filosofie en de filosofen heeft ingenomen; tegen de grote mannen uit het hoge verleden en tegen de kleinere grootheden van zijn tijd. De reden van die houding ligt juist in zijn geloof. De heidense filosofie vervalst de volle waarheid ten nadele van de eenvoudige christenen en belemmert de goedwillende heidenen in hun zoeken naar de waarheid. Het is dus alleszins verklaarbaar, dat Tertullianus deze houding niet ge-

⁹⁵ ib. 23 (R.W. 336, 17) Waszink, Tertullian. De anima, Amsterdam 1933, blz. 89) vertaalt: „Krämer für sämtliche Ketzer“.

⁹⁶ ib. 3 (R.W. 302, 29).

⁹⁷ ib. 3 (R.W. 303, 15-17).

⁹⁸ ib. 54 (R.W. 387, 9). Verg. 1 (R.W. 300, 6) Een volledige lijst van filosofen, voor zover door Tertullianus besproken in De an., vindt men in het magistrale commentaar van Waszink, Tertullianus De anima, Amsterdam 1947, Index I en III. Vergelijk bovendien de vertaling van De an. Cap. 2 van de hand van dezelfde schrijver, in: Christendom en Oudheid, blz. 85 vv.

wijzigd heeft, noch door zijn overgang naar het Montanisme, noch bij zijn intrede in het Tertullianisme⁹⁹.

Bezien we nu in het licht van de voorafgaande beschouwingen cap. V en VI, met name de befaamde slotzin van het gehele geschrift: *Melior iam te philosophia dignata est ex quo Christianum vestire coepisti*.

Op het eerste gezicht reeds wekt deze uitroep verbazing. Men vraagt zich onwillekeurig af: Is het Tertullianus, die hier aan het woord is? Hoe is het dan te rijmen, dat de man, die overal elders de filosofie verafschuwt, haar op deze plaats verheerlijkt; dat de apologeet, die Epicurus en de Stoa hartgrondig veracht, hier als ideaalfiguur een filosoof voorhoudt, vreemder nog, een kleet, dat de wijsheid der beide richtingen in zich bevat; dat hij, die bij herhaling iedere vergelijking tussen christengeloof en filosofie met verontwaardiging afwijst, in De pallio het christendom een *melior philosophia* noemt?

Meer dan welke uitdrukking in De pallio ook, hebben deze twee woorden de gedachten der geleerden bezig gehouden. Steeds weer heeft hun verbale duidelijkheid er toe geleid, dat men De pallio beschouwde als een echt christelijk apologetisch, moralistisch werkje, omdat het aan het slot onomwonden bekend, dat het christendom hoger staat dan de heidense wijsheid. Hoe vreemd het werkje van de grote apologeet ook mocht klinken,

⁹⁹ Vgl. J. H. Waszink in: Christendom en Oudheid, blz. 88-89. Niet onaardig is het het oordeel te horen van degene, die Tertullianus zijn Magister placht te noemen: *Hanc (sc. patientiam) se sectari philosophi quoque profitentur, sed tam illic patientia falsa est quam et falsa sapientiae est, unde enim vel sapiens esse vel patiens possit, qui nec sapientiam nec patientiam Dei novit? . . . Nos autem, fratres dilectissimi, qui philosophi non verbis, sed factis sumus, nec vestitu sapientiam, sed veritate praeferimus; qui virtutum conscientiam magis quam iactantiam novimus, qui non loquimur magna, sed vivimus, quasi servi et cultores Dei, patientiam . . . praebeamus*. Cyprianus, De bono patientiae. cap. 2-3. (Hartel I, 397-398).

ondanks alles gaf het slotaccoord duidelijk een christelijke klank. Met dit alles bleef de vreemdheid echter onverklaard. Want men zag zich gedwongen de hele Tertullianus, zoals men die uit zijn talrijke werken kende, te offeren, om de Tertullianus van het De pallio te redden. Dit offer is niet redelijk meer te noemen.

Wij schreven boven, dat het *melior philosophia* op het eerste gezicht reeds verbazing wekt. De zin staat evenwel niet op zichzelf, maar is het slot van een betoog en heeft dus een functie in het geheel. Welke is derhalve de opbouw van De pallio? Hoe verdedigt Tertullianus zich tegen de aanklacht der viri Carthaginienses: *A toga ad pallium?* Aldus: Gij, Carthagers, zijt een kortzichtig volk, want de dracht, die ge mij verwijt, was eertijds de uwe (I). Ge kent de veranderingen in de natuur, de aarde, de zee en de bergen, en ge prijst dat alles; volkeren wijzigen, in navolging van de natuur, hun woonsteden, *Laudans igitur orbem mutantem, quid denotas hominem?* (II). Maar ziet eens nauwkeuriger om u heen: Dieren wisselen van uiterlijk; de mens heeft zijn kleding gewijzigd en het pallium heeft aldus de kans gekregen z'n grenzen te overschrijden, zodat ook de Romeinen nu dit oorspronkelijk Griekse kleed dragen (III). *Inter parentheses*: Het gebeurt ook wel, dat kledijen verwisseld worden uit verkeerde oogmerken (IV). Maar dit even terzijde gelaten: het pallium is verkieslijker boven de toga om meerdere redenen. Het is praktischer, hygiënischer, en, gedragen als het wordt door de filosoof, heeft het groter nut voor de staat (V). Ja zelfs, het is zulk een voortreffelijk kleed, dat alleen al de gedachte daaraan de slechte zeden doet blozen. Zijt ge echter niet bijzonder gevoelig voor het nut, dat de filosofie voor de staat heeft, bedenk dan, dat het ook gedragen wordt door een groep lieden, algemeen erkend als zeer nuttig voor het gemenebest. Dit is mijn antwoord op uw: *A toga ad pallium* (VI).

Welnu, na deze redeneringen volgt onmiddellijk het befaamde slotwoord: *At ego iam illi etiam divinae sectae ac disci-*

plinae commercium conféro. Gaude pallium et exsulta! Melior iam te philosophia dignata est ex quo christianum vestire coepisti. Beschouwt men de juist gegeven opbouw der argumenten, dan is het duidelijk, dat er van verband met het christendom geen sprake is. Christendom en pallium hebben zakelijk niets met elkaar te maken. De slotpassus: *At ego . . .* heeft dus geen innerlijke band met de bouw van het gehele werkje. De pallio had zeer geschikt kunnen eindigen met het onmiddellijk voorafgaande: *Haec nimirum indignitas erit: „A toga ad pallium”!*

Anderzijds zou het natuurlijk ten zeerste misplaatst zijn te veronderstellen, dat een scherpzinnige geest als Tertullianus is, de argumenten van zijn betoog niet heeft weten te schikken en ten slotte maar een eind aan zijn rede heeft gemaakt, hoe dan ook! Die slotpassus heeft een zin. De vraag is slechts: welke? Als er geen innerlijke band is te vinden tussen de opbouw van het gehele werkje en de onderhavige slotpassus, dan volgt daaruit, dat Tertullianus die band dus niet gewild heeft; m.a.w. De pallio is volgens Tertullianus geen apologetisch, moralistisch of christelijk-ascetisch werkje.

Deze redenering wordt bevestigd door iets anders n.l. de sfeer, waarin Tertullianus zich beweegt in De pallio. Deze wordt bepaald door een zeer onchristelijk spelen met de H. Schrift als bron van sensationeel nieuws; door het pronken met een weinig verheffend genre der profane litteratuur, n.l. de mimographie; door de voor een christen zeer vreemd aandoende houding tegenover de wereldse machthebbers; door een uitermate onzakelijk en de christen onwaardig spelen met sensualiteiten; en door een ongehoorde een voor iedere gelovige onaanvaardbare verheerlijking der heidense filosofen en hun gildebroeders, de beoefenaars der artes liberales¹⁰⁰. Ten laatste wordt die sfeer gekleurd door het feit, dat Tertullianus het geheel gegoten heeft in

¹⁰⁰ Men lette er op, hoe de slotpassus onmiddellijk aansluit bij deze laatst-

de vorm van een declamatio (vgl. Hoofdstuk III), die met haar ongebreidelde taal- en stijlpronk wel het minst van alle litteraire genres geschikt kan worden geacht voor de verdediging des geloofs.

Tertullianus heeft dus niet het christendom willen verdedigen. En laten we er eerlijk aan toevoegen, dat hij in die opzet geslaagd is. Hij heeft het christengeloof met dit werk geen voordeel gedaan. Eerder het tegendeel. Wat hij echter wèl wilde, is de verdediging van Tertullianus, die toevallig christen was. Dat de spreker een christen is, wordt niet verheeld. We hebben dit gezien in II, 5, in IV, 10 en zien het hier weer. Er is geen haar op zijn hoofd, dat er aan denkt zich voor dit feit te schamen tegenover een groep Carthaagse litteratoren. Er klinkt een zeker pathos in de woorden: *At ego iam illi etiam divinae sectae ac disciplinae commercium confero. Gaude pallium et exulta!* Waar het echter om gaat, is niet primair het christelijk geloof, maar de persoon. Die is aangevallen, die zal zich verdedigen. Geen middel zal ongebruikt blijven, om te bereiken, dat die als onovertroffen onaantastbare grootheid, zegevierend uit het strijdperk zal treden. Geen middel, ook niet het christelijk geloof, in zover het beschikt over geheime bronnen van kennis en wijsheid. Juist het feit, dat hij christen is, en als zodanig behoort tot een categorie van mensen, die niet meetelden in de grote litteraire wereld, doet zijn voortreffelijkheid als litterator stijgen tot in het onwaarschijnlijke toe.

Wat zijn de viri principes begonnen, om zulk een man uit te dagen! Wie is als Tertullianus?!

Aldus beschouwd krijgt het werkje een redelijke en consequente verklaring. Alles is gericht op één doel, dat geheel en onderdelen

genoemde groep palliumdragers, wier verhevenheid wordt benadrukt door deze zin: *Plane post Romanos equites, verum et accendonis et omnis gladiatorum ignominia togata producitur. Haec nimirum indignitas est: „A toga ad pallium”!*

verklaart: de ijdele eer van Tertullianus. Intussen is deze houding een bittere verloochening van wat de grote Apologeet eens uit volle overtuiging schreef: *Cedat curiositas fidei, cedat gloria saluti* (De praesc. haer. 14, Oehl. II, 15). Quantum mutatus ab illo!

§ 5. PIKANTERIEËN

Ne itaque pudeat necessariae interpretationis". (De an. 27).

Men behoeft De pallio slechts éénmaal te lezen en niet eens geheel te begrijpen, om een zekere pikanterie op te merken, een spelen met dingen die sterk de lagere sentimenten aanspreken, zodat wij op het einde zeggen: „Is dit nu werk van een christelijk schrijver?" Ons valt zonder meer op b.v. de scène van Hercules en Omphale, met het slotwoord: *Omphale in scorto Herculis*; een uitdrukking als: *latrinarum antistes*: bordeelwaardin e.a. Zo zijn wij wel verplicht, De pallio ook onder dit aspect te ontleden en na te gaan met welke middelen de schrijver deze pikante indruk wekt; of hij hiermee de grenzen van het welvoegelijke overschrijdt en in hoeverre hij met deze handelwijze aansluit bij, of afwijkt van zijn vroegere werken. Alvorens nu dit onderzoek in te stellen, willen wij de lezer op de hoogte brengen van Tertullianus' gebruikelijke behandeling dezer stof.

Tertullianus' gebruikelijke behandeling van de gevoelige materie.

Zeer in het algemeen en als eerste indruk kan men van Quintus Septimius' werken, met uitzondering van De pallio, wel zeggen, dat zij beantwoorden aan de eisen die men op dit punt kan stellen aan het werk van een ernstig man; dat wil zeggen, dat hij zakelijke motieven heeft om de dingen van het levensmysterie te bespreken. Hij doet dat kieser tegenover vrouwen, rondborstiger tegenover mannen, nergens echter preuts.

Fijn en maatvol is zijn werk *De cultu feminarum*, ook waar hij zijn lezeressen zéér ernstig op het gevaar van lichtzinnige kleding wijst: *Quanto autem magis blasphemabile est, si, quae sacerdotes pudicitiae dicimini, impudicarum ritu procedatis cultae et expictae? Aut quid minus habeant infelicissimae illae publicarum libidinum victimae? quas etsi quae leges a maritalibus et matronalibus decoramentis coercebant, iam certe saeculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque feminis usque ad errorem dinoscendi coaequavit. Quamquam lenocinia formae nunquam non prostitutio corpori coniuncta et debita etiam scripturae suggerunt . . . quid non meos mores habitus praenuntiat, ne spiritus per aures ab impudentia vulneretur?*¹⁰¹

Diepe overtuiging van de waarde der kuise soberheid maakt hem, de geweldenaar, teder en gloedvol, als hij in *De cult. fem.* als laatste woord zijn medechristenen toeroept: *Quare, benedictae, meditemur duriora et non sentiemus: relinquamus laetiora, et non desiderabimus. Stemus expeditae ad omnem vim, nihil habentes quod relinquere timeamus. Retinacula ista sunt spei nostrae. Proiciamus ornamenta terrena, si coelestia optamus. Ne dilexeritis aurum, in quo omnia delicta populi Israël denotantur . . . Ceterum tempora christiana semper, et nunc vel maxime, non auro sed ferro transiguntur: stolae martyriorum praeparantur, angeli baiuli*

¹⁰¹ Hoeveel te meer echter is het te laken, als gij die priesteressen der eerbaarheid genoemd wordt, naar de wijze der oneerbaren, opgesmukt en geblanket in het openbaar verschijnt? Of doen die diep ongelukkige slachtoffers der openbare lusten soms minder? Ofschoon zekere wetten haar uitsloten van de sieraden, welke de gehuwde vrouwen en matrones toekwamen, toch heeft stellig de dagelijks groeiende bedorvenheid onzer eeuw het onderscheid tussen haar en de eerzaamste vrouwen reeds lang misleidend uitgewist. Maar toch, de verlokkingen der gestalte behoren uiteraard, zoals ook de H. Schrift leert, bij een lichaam, dat zich prijsgeeft . . . Waarom verkondigt mijn gewaad dan niet mijn levenshouding, om te voorkomen, dat langs de weg van het oor mijn ziel gewond wordt door oneerbaarheid? (II, 12; Oehl. I, 731-732).

*sustinentur. Prodite vos iam medicamentis et ornamentis exstructae prophetarum et apostolorum, sumentes de simplicitate candorem, de pudicitia ruborem, depictae oculos verecundia et os taciturnitate, inserentes in aures sermones Dei, adnectentes cervicibus iugum Christi. Caput maritis subicite, et satis ornatae eritis. Manus lanis occupate, pedes domi figite, et plus quam in auro placebitis. Vestite vos serico probitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitiae. Taliter pigmentatae Deum habebitis amatorem*¹⁰².

Hij weet om welk een uitnemend goed het gaat: *Ubi Deus ibi pudicitia, ibi gravitas adiutrix et socia eius*¹⁰³. Welk een prachtzin! Wat heeft hij het geloof sterk en zuiver aangevoeld! Zelfs toen hij de band met dat geloof, waarvoor hij met inzet van alle krachten gestreden had, losmaakte, bleef deze grondgedachte in hem leven: *Pudicitia flos morum, honor corporum, decor sexuum, integritas sanguinis, fides generis, fundamentum sanctitatis, prae-*

¹⁰² Daarom, gezegenden, maken we ons vertrouwd met de gedachte aan het harde, en we zullen het niet gevoelen; laten we het genoeg los, en we zullen het niet missen. Staan we gereed voor ieder geweld, zonder iets te bezitten, wat we zouden duchten te moeten achterlaten. Beletselen zijn dat voor onze hoop. Werpen wij de aardse sieraden van ons, als we de hemelse begeren. Bemint het goud niet: het was immers een brandmerk bij alle misdaden van het volk Israël.... Overigens wordt een Christenleven nooit, en nu in het bijzonder niet, doorgebracht in gouden sieraden, maar in ijzeren boeien: martelaarsgewaden worden gereed gemaakt, de Engelen, dragers ten hemel, worden verbeid. Treedt gij dan naar voren, getooid met de kleurenpracht en sieraden der profeten en apostelen, en neemt van de eenvoud het glanzend wit, van de zedigheid het rood; uw ogen geverfd met schroom en uw mond met zwijgzaamheid; uw oor drage het woord Gods en om uw hals zij het juk van Christus gelegd. Buigt het hoofd voor uw echtgenoot en gij zult genoegzaam getooid zijn. Uw hand zij bezig met de wol, uw voet blijve binnen de drempel uwer woning en, meer dan wanneer ge in goud gehuld gingt, zult ge behagen. Kleedt u in de zijde der vroomheid, in het linnen der heiligheid, in het purper der zedigheid. Zó getooid zult ge God tot minnaar hebben. (II, 13; Oehl. I, 733-734).

¹⁰³ De cultu fem. II, 8 (Oehl. I, 724).

iudicium omnibus bonae mentis ¹⁰⁴. En let wel: Het gaat hier niet over de castitas zelf, maar over datgene wat slechts als een scherm van buiten af de kuisheid beveiligd.

Geheel anders treedt hij op tegen de aanranders van de eer der christenen, tegen mensen die hem tot het uiterste tarten door zijn geloofsgenoten de gemeenste ontucht te verwijten. Hier stelt hij zich niet met sarcastische ontzenuwing tevreden, maar voert de *retorsio argumenti* onverbiddelijk: „Gij verwijt ons moord en verslinden van kinderen, gij, die zelf de walgelijkste ontucht bedrijft” ¹⁰⁵. Tertullianus deinst er niet voor terug de afschuwelijkste wandaden volstrekt onomwonden te noemen. Horen en zien vergaan ons. Toch is dit geen onvoegzame taal, maar een openhartig, want noodzakelijk brandmerken van de boosheid, waarvan, in navolging van St. Paulus, de apologeten met afkeer gewagen. De tijden zijn veranderd. Wat wij niet meer durven neer te schrijven, werd toen rondborstig gezegd. Aldus wekt het geen verwondering, dat ook een veel teerdere persoonlijkheid als Minucius Felix zich op een zelfde wijze uit als Tertulliaan ¹⁰⁶.

Het beste voorbeeld van een mannelijke en strikt zakelijke behandeling dezer materie vinden we in *De anima*, waar Tertullianus door de aard van het onderwerp genoopt wordt zijn standpunt over de voortplanting uiteen te zetten en te verdedigen. De enkele woorden, waarmee hij het vraagstuk inleidt, ademen een zeldzame eerbied voor het levensgeheim; ze zijn van lapidaire schoonheid. *Ne itaque pudeat necessariae interpretationis. natura veneranda*

¹⁰⁴ Zedigheid: bloem der zeden, eer des lichaams, sieraad der sexen, gaafheid van het bloed, waarborg van het geslacht, grondslag der heiligheid, een door ieder aanvaarde maatstaf van geestelijke gezondheid. (*De pud.* 1, R.W. 219. 3-5).

¹⁰⁵ *Apol.* 9, 13. Paralleltekst in *Ad nat.* II, 15 (R.W. 85. 25).

¹⁰⁶ *Octavius* 28, 10.

*est, non erubescenda. concubitum libido, non condicio foedavit. excessus, non status est impudicus, siquidem benedictus status apud deum: „crescite et in multitudinem proficite”*¹⁰⁷. Onmiddellijk hierop beschrijft hij het „*sollemne sexuum officium*”. Er is geen onvertogen woord te vinden in dit grootse stuk proza, waarin de man zijn innigste gevoelens openbaart om der waarheid wille. Tevens geeft hij een verklaring van zijn houding; liever wil hij een tekort aan schroom riskeren dan aan duidelijkheid: *ut adhuc verecundia magis periclitter quam probatione*¹⁰⁸.

Nu en dan zien we hem een zeker plezier hebben in zijn eigen krasse taal. De reden is dan meestal deze, dat de tegenstander hem de stof verstrekt heeft, waarmee hij speelt. Juister evenwel is het te zeggen, dat hij speelt met de stof, omdat hij speelt met de tegenstander. Het is hem moeilijk kwalijk te nemen, wanneer hij bij de behandeling van de leer der Valentinianen op komieke wijze spot met het bruidschap van baardige mannen¹⁰⁹. Of wanneer hij in De carn. resurr. de vraag, hoe wel de hermaphrodiet zal verrijzen, met een wilde geestigheid beantwoordt¹¹⁰. Als hij pikant had willen zijn, zou hij daartoe de meest gerede aanleiding hebben kunnen vinden. Maar reeds in het begin van het werk heeft hij zich beperking opgelegd¹¹¹. Niet altijd zijn echter z'n kruiden even zakelijk verantwoord. Het sterkste voorbeeld ziet men in hetzelfde De an. Onmiddellijk na het boven vermelde cap. 27 laat Tertullianus een lange uitweiding volgen over de ziels-

¹⁰⁷ De an. 27 (R.W. 345. 16-20.) Verg. De carne Christi 4, waar hij zeer terecht het argumentum ad hominem aanwendt tegen Marcion met de woorden: *Hanc venerationem naturae despuit, Marcion, et quomodo natus es?* (Oehl. II, 431) Verg. ook De carn. resurr. 61.

¹⁰⁸ De an. 27 (R.W. 345. 29).

¹⁰⁹ Adv. Valent, 32. Verg. ook 7; 17.

¹¹⁰ De carn. resurr. 59 (Kr. 120. 4).

¹¹¹ *et nos quidem haec aliquanto honestius pro stili pudore. ceterum quantum etiam spurciloquio liceat illorum, in congressibus experiri est tam ethnicorum quam haereticorum.* De carn. resurr. 4 (Kr. 31. i-4).

verhuizing, een kleine verhandeling op zichzelf, mogelijk ingelast om even uit te rusten en zich met iets vermakelijks te ontspannen. Na de leer der metempsychose van alle kanten te hebben bestreden, dient hij haar tenslotte de ezelstrap toe, door de persoon van Simon Magus op te voeren, die eens als incarnatie van de Vader zou zijn rondgetrokken met de incarnatie van diens inval, de deerne Helena. Wanneer wij Tertullianus' beschrijving leggen naast die van Irenaeus, met wie hij soms woordelijk overeenstemt, bemerken wij dat alle pikante opmerkingen toevoegingen van hem zijn. Wij moeten daarom zijn toevoegingen als laster verwerpen. Ook dwaze dode ketters hebben nog recht op hun goede naam¹¹². Moeten we hier een smet constateren? Ja, en een ernstige smet zelfs, maar niet op Tertullianus' zuiverheid, doch op zijn liefde en eerbied tegenover de naaste. Zijn hartstocht om de tegenstander te vernietigen, brengt hem er toe de meest fnuikende slagen toe te dienen. Geeft de tegenstander ook maar enige aanleiding tot verwijt wat betreft zijn zedelijk gedrag, dan zal Tertullianus zolang en zo handig insinueren, totdat van de goede naam van de man niets meer overblijft. Dan pas is Tertullianus tevreden, en voelt hij zich volslagen overwinnaar. Zo is het ook in de passus van Simon Magus het geval. Alsof de Acta Apostolorum, aangevuld met de gegevens van Irenaeus, nog niet volstonden, zal hij de dode ketter nog eens doden door een cru uitwerken van diens zwakheden op het gebied der zuiverheid.

Op andere plaatsen begaat hij in het voorbijgaan een grofheid, die ons pikant aandoet. Ons. We mogen echter onze fijnere normen niet opdringen aan een schrijver die leefde in een wereld waarin men zich vrijer, ongedwongener, en dikwijls zakelijker uitte. In het prachtig in toon gehouden De virg. vel. nemen wij aanstoot aan het droomgezicht van caput. 17: *Nam cuidam sorori*

¹¹² De an. 34. De tekst van Irenaeus vindt men in W a s z i n k. De anima. A'dam 1947, bldz. 403.

nostrae Angelus in somnis cervices, quasi applauderet, verberans, Elegantes, inquit, cervices, et merito nudae! bonum est usque ad lumbos a capite reveleris, ne et tibi ista cervicum libertas non prosit ¹¹³.

Wij 20ste-eeuwse Christenen voelen ons niet behaaglijk bij deze passus. Waarom niet? Omdat wij het gehele verhaal verwerpen als verzinsel, en dus de zinnelijke opsmuk daarvan als overbodig, ja schadelijk bestempelen. Indien wij echter een ogenblik onze critisch-theologische houding laten varen en met Tertullianus de „verschijning” als echt aanvaarden, als een echte openbaring van de Heer: *nobis dominus etiam revelationibus velaminis spatia metatus est*, dan is de passus, zoals hij ook inderdaad bedoeld is, een laatste en zeer krachtig argument. De eigenlijke fout van Tertullianus moet gezocht worden in zijn lichtgelovigheid, vrucht van het Montanisme, niet in zinnelijkheid ¹¹⁴.

De beschrijving van de pantomimus in De spect. 17 en het décor dat Tertullianus in caput 21 schildert, zouden wij niet kunnen navolgen in onze moderne geschriften. Het is te rauw. Toch wordt ieder die enigszins thuis is in de preken van St. Johannes Chrysostomus, getroffen door een bijna woordelijke gelijkenis van deze passage met de vrijmoedige taal, waarmee Chrysostomus op Goede Vrijdag, in de kerk nog wel, de gelovigen, die juist van het circus zijn teruggekeerd om de heilige Geheimen te vieren, apostrofeert. De vrijheden van het circus waren zo bekend bij alle rangen, standen en leeftijden, dat de rauwe beschrijving zowel de boetvaardige toehoorders van Chrysostomus, als de lezers van Tertullianus niet gestoten heeft.

Juist die merkwaardige gedachtengang van het volk, dat in het circus alle liederlijkheid als de gewoonste zaak van de wereld

¹¹³ Oehl. I, 909.

¹¹⁴ Verg. Valentinus Morel, De ontwikkeling van de christelijke overlevering, Brugge-Brussel 1946, blz. 17.

beschouwde, geeft Tertullianus, zowel als Chrysostomus, het recht en de plicht, de zaken bij haar werkelijke naam te noemen en aldus het christelijk geweten wakker te schudden.

Ofschoon veel zachter, milder, beheerster dan Tertullianus, schrijft Cyprianus (of ps. Cypr.) toch ook in zijn *De spectaculis* op een andere wijze dan wij het nu zouden doen. En in zijn *De habitu virginum* richt de Kerkvader tot de bezoeksters van gemengde baden verwijten in woorden, die wij niet gaarne zouden overnemen.

Gebruikt Tertullianus het geslachtelijk vocabulair ook om te schelden, of om anderszins zijn persoon te verdedigen zonder zakelijke grondslag, of eenvoudig om er van te genieten? Dit laatste is niet waar te nemen. Gebruik maken van de sexuele sfeer, uitsluitend om eigen persoon te verdedigen kunnen wij vóór de lezing van *De pallio* niet aantonen. De fameuze scheldpartij in *De ieiunio*¹¹⁵, hoezeer ook het grofste wat men zich denken kan en het meest onbeheerste wat Tertullianus ooit geschreven heeft, beweegt zich op het gebied van spijs en drank, niet op dat van de lusten; de vijand is de gula, niet de lascivia, de uitvallen liggen op het niveau van de ongepaste, zelfs grove aardigheden, niet op dat van de prikkeling der sexualiteit.

Hoe luidt onze conclusie omtrent Tertullianus' behandelingswijze van de gevoelige onderwerpen? Hij toont weinig vastheid op dit gebied. Hij kan zeer kies zijn, maar de middentoon is van oprechte, forse mannelijkheid. Hierbij detoneren echter vele grofheden, deels te verklaren uit de tijdgeest die niet fijn was, deels uit zijn gebrek aan zelfbeheersing tegenover de tegenstander, en aan harmonie van karakter.

De behandeling in De pallio

Ofschoon wij het gehele werkje in volgorde der capita zullen

¹¹⁵ Cap. 1; 16; 17.

doorlopen, kan het zijn nut hebben, er reeds van te voren op te wijzen, dat de meest aanstotelijke passages in het middenstuk aangetroffen worden. Het werk vervalt immers in drie grote delen:

Alles verandert (I-III)

Er zijn veranderingen die niet deugen (IV)

De verandering toga-pallium is voortreffelijk (V-VI).

Het middenstuk maakt meer gebruik van rhetorische uitweiding dan nodig is voor het betoog. Het minder nette staat op de minder belangrijke plaats. De minder belangrijke plaats wordt interessant gemaakt door het minder nette. Dat zijn twee waarnemingen die wij nog herhaaldelijk zullen doen en waaruit twee conclusies volgen:

Ten eerste: De pallio is geen pornographie

Vervolgens: De pallio is in hoge mate pikant.

Thans volgen de meest belangrijke passages, eerst de weinige van Hoofdstuk III.

III, 2 *De hyena.*

De eerste keer dat ons iets opvalt (men bedenke, dat het vernoemen van Sodoma en Gomorrha, II 4, de heidenen niets zei), is bij het beschrijven van de veranderingen in de dierenwereld. Onder de vele staat de vermeende van de hyena, die ieder jaar van geslacht zou verwisselen. Het loont de moeite, even stil te staan bij de samenhang. Tertullianus behandelt heel de passus in drie fazen, gerangschikt in Homerische volgorde: de middelste en zwakste fase is bovendien gesplitst in drie voorbeelden, op dezelfde wijze geordend: het middelste en zwakste dus van heel de opstelling is dat van de hyena, zonder enige stijlversiering in nuchtere woorden verhaald. Schematisch aldus voor te stellen: Fortius: *De pauw*, een meesterstuk van klankwisseling:

de klanken pronken als pauwenogen.

Forte: forte: *De hyena wisselt geslacht.*
fortissimum: *Het hert verjongt door eten van de slang.*

Fortissimum: *Het kameleon*, een stuk apart, uitmuntend door geestigheid en knapheid.

Tussen de praalstukken van zijn woordkunst en de beide gevallen van verjonging — een speciale attractie voor de reeds bejaarde principes *Africae*? — valt het zinnetje, zo uit een natuurkundeboek overgenomen, nauwelijk op: *Hyena, si observes, sexus annalis est, marem et feminam alternat*. En toch blijft dit juist hangen. Ondanks de zwakke plaats, stilistisch beschouwd, neemt de hyena een centrale positie in, die zij wegens haar eigen monstruositeit verdient. Ook al houdt Tertullianus zich er niet mee bezig, ze vormt het topgeval, het uiterste van verandering en blijft steken in het geheugen: zoals zo menig woord, dat per transennam wordt gezegd.

III, 4 De eerste mens.

Dit stukje moet de hevige nieuwsgierigheid der heidense toehoorders hebben gewekt: dus in Tertullianus' mythologie staat in het begin een naakte mens, die haastig naar een vijgeboom loopt, om zijn schaamte te bedekken. Dat schijnt een geheim te zijn, dat wij niet mogen weten!

Het middenstuk: hoofdstuk IV.

Van het middenstuk geeft Tertullianus zelf het schema (IV, 8). Kledijverandering tegen de natuur en tegen de bescheidenheid — tegen het geslacht en de stand — zijn te verwerpen, zegt hij, wanneer hij beide gevallen reeds behandeld heeft. Daarop geeft hij nog een toegift over de vrouwen. Elk der beide laakbaarheden wordt door twee voorbeelden geïllustreerd, waarop dan telkens

een kleine afronding volgt, die wij hier ook een toegift zullen noemen. Juist in die toegiften, de grote en de kleine, zullen wij onze ergernissen vinden. Het is immer het zelfde: de zwakke plaatsen worden met pikanterieën gevuld. Die dringen zich niet op, maar beïnvloeden ongemerkt de sfeer en kruiden het verhaal. Schematisch voorgesteld:

		1 Achilles
	I. <i>Tegen de natuur</i>	2 Hercules
		toegift: Cleomachus
		e.a.
Slechte veranderingen van kleet.	II. <i>Tegen de bescheidenheid.</i>	1 Alexander
		2 Empedocles
		toegift: vespillo leno lanista
	III. <i>Toegift:</i>	1 de deerne
	over de vrouwen	2 de bigotte

IV, 2 Achilles.

Na enige keurige inleidende zinnen, waarin de stelling wordt opgezet: „van kleedij te veranderen wordt eerst dan een misdrijf, wanneer niet de mode maar de natuur wordt gewijzigd; er is voldoende onderscheid tussen de eer die men aan de tijd moet bewijzen en aan de godsdienst”, begint Tertullianus met het verhaal van Achilles, de held van Larissa, die de natuur verbrak door in een meisje te veranderen. Wij vragen ons af, of het onderliggend principe niet veel van zijn vanzelfsprekendheid heeft ingeboet door het voorbeeld van de hyena, dat nog in ons geheugen nawerkt! „Waarom laakt gij in de mens, wat gij in de natuur bewondert?” (II, 7) zouden wij Tertullianus in zijn eigen stijl kunnen tegenwerpen. Overigens is het geval Achilles nogal on-

schuldig, een moederlijke list, en de schrijver vat het nogal luchtig op. Onaangenaam treft ons: „*certe iam virum alicui clanculo functus*”. Enerzijds moet aan de insinuatie niet te veel waarde gehecht worden: deze fraaiïghed hoort bij de geschiedenis zoals alle hoorders die kennen. Anderzijds verwacht men een dergelijke uitlating allermïnst van een christen, die optreedt als verdediger der goede zeden in meerdere werken; die de scherpe waarschuwing van Deut. XXII, 5 zéér goed kent.

IV, 3 *Hercules*.

Erger, zegt de schrijver, is het geval Hercules, die met Omphale van kleren verwisselt: omdat de beweegreden hier de lust was. Met meesterlijke verve schildert Tertullianus deze travesti, heel het onbehoorlijke vergeten wij, wij houden nog slechts oog voor het komieke. Slechts met de eindwoorden, een uit het oude taalgebruik opgehaalde woordspeling, toont Tertullianus zich van het onbehoorlijke zeer fel bewust te zijn geweest: *Omphale in scorto Herculis*. Hij had er dus niet zo mee moeten spelen.

IV, 4, 5 *Cleomachus, Physco, Sardanapallus*

Als toegift krijgen wij nog een paar gevallen die er met de haren zijn bijgesleept en goed beschouwd geen bewijskracht hebben. Want Tertullianus neemt maar aan, dat de vuistvechter Cleomachus, evenals hij plotseling van mannelijke tot vrouwelijke allures was gekomen, ook van mannenkleed tot vrouwenkleed vervallen is. Hij verhaalt geen feitelijke kledijverwisseling en daarom hoort het geval Cleomachus hier niet thuis. Ook rhetorisch is het een zwakke plaats: na het fraaie verhaal van Hercules moet immers enige verademing komen. De §§ 4 en 5 dienen dus voor vulling. En hier wordt het geval Cleomachus voor gebruikt! Over de grofste grofheid, die de Oudheid kende, wordt hier achteloos

heengegleden, erger, dáármee wordt „verademd”; het tekent het gezelschap.

Men zou kunnen opwerpen: met het geval Cleomachus illustreert Tertullianus, waar het op uit moet lopen met die kleedverwisseling, n.l. tot pure homosexualiteit. Doch . . . hier blijft alle verontwaardiging verre. Integendeel, juist in § 4 doet de spreker zich voor als iemand, die dit sociale euvel niet alleen door en door kent, maar ook met belangstelling zolang geobserveerd heeft, tot hij het in een brillante woordspeling, de geniaalste wellicht van het hele stuk, wist te verwerken. *Intra cutem caesus et ultra*:¹¹⁶ geschonden boven de huid in letterlijke zin door het vechten, geschonden binnen de huid in overdrachtelijke zin als cinaedus. Heel het droef geval weet hij als een echte vakman, gesluierd, in bedekte termen, mee te delen als aan ingewijden, die met genoeg hebben geluisterd en gekeken naar de liederlijke *Fullo nes* van een Novius en de *Catinenses* van een Lentulus.

Dan volgen Physco en Sardanapallus, die in het geheel geen verband meer houden met het thema, doch klanken waren die door iedere hoorder ogenblikkelijk in verband gebracht werden met de walgelijkste dingen. Zeer zeker poogt Tertullianus aan het slot al deze voorstellingen van zich af te werpen en distantiëert hij zich een ogenblik, door te zeggen, dat al deze schandaligheden in topvorm bij uw keizers thuis horen — een vliegertje, dat hier niet op gaat, waar hij tevoren het rijk van de keizers zo geprezen heeft — maar hij heeft intussen gebruik van hen gemaakt om die zwoele sfeer te scheppen, waarmede hij het „*contra naturam*” rhetorisch kon insinueren. Het op 't eerste gezicht zo onbelangrijk stukje over Cleomachus blijkt in feite het centrum te vormen, waaruit alle pikanterieën van de declamatie worden gevoed.

¹¹⁶ Vergelijk hiermee het verhaal van Apuleius (Metam. IX, 27-29) over de bestraffing van de betrapte echtbreker. Kort samengevat luidt de straf: *nates candidas illas noctu diuque dirruptus*. Treffende overeenkomst!

IV, 6-8 De voorbeelden over kledijwisseling uit gebrek aan bescheidenheid en standgevoel bieden geen aanleiding tot aanstoot, maar staan nog onder de invloed van de juist opgeroepen sfeer. Alexander en Empedocles geven toe aan verfijning en verwijftheid en zo komt Tertullianus na samen met de vespillo en de lanista de vadsige leno te hebben vernoemd, ertoe, de vrouw zelf te bekijken, als ware die een totaal verworpen man.

IV, 9, 10 *De vrouwen.*

Het is wel zeer onhoffelijk, dat Tertullianus op dit moment de vrouwen ten tonele voert. Het hele tweede deel kan beschouwd worden als een afleidingsmanoeuvre: „Ik zal u mensen voorhouden die gij maar liever moet berispen dan mij”. En het is zeer onridderlijk, dat hij nu met de vrouwen sluit. Hoe ver is hij verwijderd van zijn schone houding tegenover de *Benedictae* van De virg. vel. I Maar hier is hij met mannen onder elkaar en verzekerd van succes, wanneer hij het gesprek brengt op de vrouwen.

IV, 9 *De deerne.*

In paragraaf 9 glijdt hij van de matronen vluchtig heen naar de straatdeernen. *Aspice lupas* . . . en hij vaart niet tegen haar uit, maar nodigt de heren als het ware met een knipoogje uit, ze van terzijde op te nemen: „Zij zien er waarachtig uit als dames”. Geen zweem van verontwaardiging of medelijden klinkt in dat *popularium libidinum nundinas, propudia occisae in publico castitatis* (gelijk in De spect. 17; De cultu fem. II, 12): integendeel, het lijkt op het nuchter gebruiken van geijkte termen, van epitheta ornantia . . . En in dit verband plaatst hij nu een zijner lievelingsgedachten: *indices custodesque dignitatis habitus* (cf. Cultu Fem. II, 12); in dit verband vindt men zijn prachtige formulering: *Sed*

alius extinguit sua lumina, alius non sua accendit. Wat misbruikt hij z'n gedachtegoed en taalkunst, om een scabreus tafereel als dit te stofferen.

IV, 10 Dit is misschien wel de meest misplaatste passage.

Bij het lezen van deze paragraaf veronderstellen we onwillekeurig bij Tertullianus deze redenering: De mensen zoeken in allerlei religies voorwendsels om zich uitzonderlijk te kleden. Mijn godsdienst noopt mij me zo eenvoudig mogelijk te kleden. Daarom draag ik het pallium.

Doch onmiddellijk stuiten we op grote moeilijkheden. Tertullianus opent immers de passage met het walgelijk *latrinarum antistes*, dat van te voren reeds op alle nog te vermelden religie een smet van vuilheid werpt, dus ook op het christendom, dat met *hanc sapientiam* vagelijk en dubbelzinnig wordt aangeduid. De termen *augusta vestis*, *sacerdos suggestus*, *reverere habitum* dragen alle nog de besmetting van de latrinae.

Ter verdediging van Tertullianus zou men kunnen aanvoeren, dat hij zich onthouden heeft van termen als *divina secta* e.d. Had hij zich van deze woorden bediend, dan zou inderdaad zijn godsdienst besmet zijn geworden met de smet, die hier over alle religie valt. Nu echter heeft hij dit voorkomen door de term *hanc sapientiam* te bezigen. Intussen, aanvaarden we deze verdediging, dan volgt onmiddellijk een nieuwe, even zware moeilijkheid. Door het gebruik immers van de woorden *hanc sapientiam* verwijderd hij zich klaarblijkelijk van de eredienst, treedt niet op als christen, maar stelt zich op één lijn met de heidense filosofen, die de juist genoemde superstities ook veroordelen¹¹⁷. Hoe ver staat dan echter de schrijver van De pallio af van de vurige christen, die in De oratione blaakt van ijver voor de eredienst, welke niet alleen

¹¹⁷ Apol. 12, 6: 46, 4.

door bepaalde houding, maar ook door passende kleding moet worden bevorderd!

Met de toegift over de vrouwen is het genre uitgeput, uitgewoed, en Tertullianus komt er niet meer op terug. Wanneer het pallium zijn preek houdt tegen de ergernissen van de wereld beperkt het zich tot uitvallen tegen de verkwisting en de vraatzucht. Hoogstens klinkt in het *inpuritati Scauri* (V, 7) nog even door, dat desnoods ook hier een thema ligt, voor nadere uitwerking vatbaar.

Conclusie.

Vergelijken we De pallio met andere geschriften van Tertullianus, dan blijkt, dat hij zich nergens zo te buiten is gegaan als hier. Zeker, deze voordracht is geen pornographie, maar de spreker speelt ontegenzeggelijk met vuur. Wij zouden het van een andere schrijver nog wel nemen, maar de roem van Florens Tertullianus wordt door dit stuk verduisterd, de strenge en oprechte moralist verliest er zijn laatste glans door. Welk een kloof gaapt er tussen de man van de wereld, die in de kring der verlichte Carthaagse litteratoren losjes spreekt over de mondaine Catinenses van Lentulus (IV, 4) en de jeugdige bekeerling, die met afkeer en walging melding maakt van de *Lentulorum venustates*¹¹⁸; die van de hele toneellitteratuur beweert, dat ze de schandelijkheid der goden ten voeten uit tekent¹¹⁹, en die met diepe schaamte bekent, dat hij ervan genoten heeft, destijds, toen hij nog niet wijzer was¹²⁰.

Welk een verschil is er tussen de man, die in De pallio luchthartig schertst over Hercules en Omphale, en die in het Apologeticum, naar aanleiding van de verderfelijke handelingen, welke hij in Socrates laakt, met fiere trots uitroept: *Christianus ad sexum nec*

¹¹⁸ Apol. 15, 1.

¹¹⁹ ib. 15, 2.

¹²⁰ ib. 15, 5.

*femina mutat!*¹²¹ Welk verschil tussen de man, die de verdorven Cleomachus eert, en de apologeet, die in zijn betoog over de krans met bloedige ernst beweert: *Omne autem, quod contra naturam est, monstri meretur notam penes omnes, penes nos vero (sc. christianos) etiam elogium sacrilegii in deum, naturae dominum et auctorem*¹²².

Welk een tegenstelling tussen de rhetor, die in De pallio knipogend zijn toehoorders uitnodigt: *Aspice lupas . . . aspice tamen vel sublimis* (IV, 9) en de apologeet, die van de christen durft te zeggen: *At christianus salvis oculis feminam non videt.*¹²³

Hoe weinig lijkt de Tertullianus van De pallio op de schrijver van De spect., die in heilige ontroering uitroept: *non amat falsum auctor veritatis; adulterium est apud illum omne quod fingitur. proinde vocem, sexus, aetatem mentientem . . . non probabit: omnem enim hypocrisim damnat. ceterum, cum in lege praescribit maledictum esse qui muliebribus vestitur, quid de pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curvatur?*¹²⁴

Een scherpe veroordeling van geheel cap. IV van De pallio vindt men in De virg. vel., wanneer Tertullianus aan het slot z'n argumenten bundelt: *In his consistit defensio nostrae opinionis (sc. virgines esse velandas) secundum scripturam, secundum naturam, secundum disciplinam. Scriptura legem condit, natura contestatur, disciplina exigit. Cui ex his consuetudo opinionis prodest, vel qui diversae sententiae color est? Dei est scriptura, dei est natura, dei est disciplina. Quidquid contrarium est istis, Dei non est*¹²⁵. Op welk excuus kan volgens Tertullianus' eigen leer de schrijver van De pallio IV aanspraak maken, die van

¹²¹ ib. 46, 10: Wat betreft de sexe, wisselt de christen zelfs niet van vrouw. Zie Waltzing, Apologétique. Commentaire blz. 290.

¹²² De cor. 5 (Oehl. I, 428).

¹²³ Apol. 46, 11.

¹²⁴ De spect. 23 (R.W. 23, 25-24, 3).

¹²⁵ De virg. vel. 16 (Oehl. I, 907).

scriptura en natura — om over disciplina maar te zwijgen — niets gaaf laat!

Sprekend over vrouwelijke ijdelheid, die de ware christin ontsiert, schrijft Tertullianus: *Quis corpus mutare monstraret, nisi qui et spiritum hominis malitia transfiguravit? Quod nascitur, opus Dei est. Ergo quod fingitur, diaboli negotium est. Divino operi satanae ingenia superducere quam scelestum est!*¹²⁶ Hoe zou hij wel gesproken hebben, als het ging om de grofheden, die in De pallio behandeld worden!

We willen niet te veel citaten geven. Wenst men een volkomen antithese met De pallio IV, dan leze men de laatste twee capita van De spect., een vlammend stuk proza, waarboven de titel zou passen: „Het toneel Gods”.

Helaas, het is maar al te waar, wat we boven schreven: de roem van Tertullianus verduistert door De pallio. Staat het al niet geheel op het niveau van knipoogjes, gelijk die in de herberg thuis-horen, dit soort pikanterie heeft zijn plaats in een minder kuis, om niet te zeggen verdorven gezelschap. Van die sfeer maakt Tertul-lianus gebruik om te braveren. Zijn liever onbeschaamd dan niet overtuigend van De an. is wel spoedig omgeslagen in een liever onbeschaamd dan niet overdon-derend.

¹²⁶ De cult. fem. II, (Oehl. I, 720-721).

DERDE HOOFDSTUK

DE STIJL

In het vorige hoofdstuk hebben we onze aandacht geschonken aan de inhoud van *De pallio* en hebben die vergeleken met Tertullianus' opvattingen in zijn overige geschriften. Dit hoofdstuk is gewijd uitsluitend aan de studie over de vorm van het merkwaardig geschrift. Wij wezen reeds enigermate op de vorm in ons 1e hoofdstuk; de bedoeling aldaar was echter niet een uitgewerkte behandeling der stijlmiddelen te geven, doch veeleer aan de hand van enige markante voorbeelden de aandacht te vragen voor het uitzonderlijke van dit werkje. Deze gescherpte aandacht scheen ons noodzakelijk toe, om het vreemde geschrift, dat *De pallio* nu eenmaal is, op de juiste wijze te kunnen waarderen.

Thans echter onderwerpen we het werk in zijn geheel aan een systematisch onderzoek naar de verschillende stijlmiddelen, die Tertullianus daarin heeft aangewend. Het is een enigszins vermoeiend werk, zowel voor de schrijver als voor de lezer, wegens de overladenheid, waarmee de traditionele procédé's zijn toegepast.

Toch moet deze studie plaats vinden, om de aard van *De pallio* onduidelijk te kunnen vaststellen als . . . een holle declamatie. Wij gaan in dit hoofdstuk als volgt te werk: we beginnen met de analyse van enkele opvallende fragmenten, waarin de stijlmiddelen als het ware opgehoopt liggen. De meer uitvoerige behandeling dezer passages geeft ons een zeer scherp en duidelijk inzicht in Tertullianus' werkmethode. Daarna gaan we het gehele geschrift na, wat betreft het klankbeeld, de inhoudsfiguren, het woordgebruik, de technische terminologie en de beeldspraak.

Daar deze onderscheiding uiteraard de fout van scheiding pleegt aan te kleven, zullen we er menigmaal op moeten wijzen, hoe de verschillende stijlmiddelen, door samen te gaan, elkaars werking in niet geringe mate versterken. In verband hiermede meenden we er goed aan te doen, te beginnen met de analyse van enige bijzonder verzorgde fragmenten, die een totaal-beeld geven van Tertullianus' stilistische werkmethode.

Nemen we als eerste, zeer eenvoudig voorbeeld de passage uit I, 1:

<i>de subteminis studio</i>	3
<i>et luminis concilio</i>	3
<i>et mensurae temperamento</i>	3
<i>quod neque trans crura prodigae</i>	4 (5)
<i>nec intra genua inverecundae</i>	4
<i>nec brachiis parcae</i>	3
<i>nec manibus artae</i>	3

We registreren: een zeer simpele constructie, totaal berustend op syntactisch parallelisme der zinsdelen, dat vanzelf de kommata oplevert, waarin dit stuk uiteenvalt;

deze syntactische bouw is geschraagd door anaphora der beginwoorden (*et — et; neque — nec —*) en door flexierijm der eindwoorden (*studio, concilio, temperamento; prodigae* etc. isosyllabie of climax van de corresponderende eindwoorden (*studio, concilio, temperamento: 3, 4, 5; prodigae, inverecundae: 3, 5; parcae, artae; 2, 2*);

het geheel is opgesierd door het rythme (men leze het stuk hardop!), door assonantie en allitteratie.

Een ander voorbeeld, met meer variaties op hetzelfde thema: I, 1.

Vobis vero	2
post iniuriae beneficium	3
ut senium non fastigium exemptis,	5
post Gracchi obscena omina	4
et Lepidi violenta ludibria,	4
post trinas Pompei aras	4
et longas Caesarius moras,	4
ubi moenia Statilius Taurus imposuit,	4 (5)
sollemnia Sentius Saturninus enarravit,	4
cum concordia iuvat,	3
toga oblata est.	3

We noteren weer: dezelfde eenvoudige bouw, berustend op syntactisch parallelisme; eenzelfde markeren der kommata door corresponderen van begin- en eindwoorden; isolexie en isosyllabie of climax der kommata en der corresponderende eindwoorden *obscena omina* — *violenta ludibria*; *aras* — *moras*; *imposuit* — *enarravit*;

een bescheiden chiasme, dat nauwelijks opvalt, brengt hier enige variatie (*Gracchi obsc. om.*, *Lepidi viol. ludibr. x trinas Pompei aras*, *longas Caesaris moras*): de eigennamen zijn klaarblijkelijk gebruikt om een stilistisch effect te verkrijgen, n.l. eerst twee enkele, dan twee dubbele namen; en men merke op, dat de chronologische volgorde is opgeofferd aan het zinsparallelisme¹; behalve van de reeds vermelde klankeffecten (all., asson., rijm) is hier gebruik gemaakt van het expressieve woord (*senium*, *fastigium*; *obscena omina*, *violenta ludibria*); een oxymoron als *iniuriae beneficium* is een der geliefde verrassingen uit de doos van Pandora dezer stilisten.

Als derde voorbeeld diene de beschrijving van de pauw.

¹ Verg. Gerlo, II blz. 27.

*Mutant et bestiae pro veste formam;
 quamquam et pavo pluma vestis, et quidem de cataclystis,
 immo omni conchylio pressior
 qua colla florent,
 et omni patagio inauratior
 qua terga fulgent,
 et omni syrmate solutior
 qua caudae iacent,
 multicolor
 et discolor
 et versicolor,
 nunquam ipsa,
 semper alia,
 etsi semper ipsa
 quando alia,
 totiens denique mutanda
 quotiens movenda.*

Ook hier weer: syntactisch parallelisme, correspondentievormen der begin- en eindwoorden (let op de allitteraties: *fulgent* — *florent*; *mutanda* — *movenda*; ook bij naast elkaar staande woorden: *syrmate solutior*); kunstig is het rythme van de zin: eerst slepend, dan, vanaf *multicolor*, licht en beweeglijk, zo geheel in overeenstemming met het waardige en tegelijk onzekere van het verraderlijke dier; woordspelingen, liever nog: een woordenspel vormen een nieuwe attractie (*multicolor* etc.; en vooral het *nunquam ipsa . . .*); en eindelijk het woordgebruik: archaïsmen (echt Apuleius c.s.!) en graecismen (*patagium*; *conchylium*; *syrma*) zorgen voor een zekere afstand en een uitheemse kleur. Werkelijk, deze zin is een kunststukje, een boeiend mozaïek, een bijouerie! Apuleius geeft in zijn *Florida* (XII, 1) een beschrijving van een papagaai, die we als parallel kunnen beschouwen. We vinden dezelfde stijlmiddelen toegepast, maar missen de verfijnde elegance van Tertullianus.

Psittacus avis
Indiae avis est;
instar illi minimo minus quam columbarum
sed color non columbarum;
non enim lacteus ille
vel lividus
vel utrumque, subluteus aut sparsus est,
sed color psittaco viridis
et intimis plumulis
et extimis palmulis,
nisi quod sola cervice distinguitur.

De prosopopee van het Pallium (zie boven pag. 13) spreekt voor zich. Men kent de reeks: syntactisch parall., isolexie en climax, anaphora en flexierijm, assonantie en allitteratie, woordspelingen (*curo . . . ne curem*).

Eenzelfde beeld geeft de passage uit II, 7:

Sed vanum iam antiquitas, quando curricula nostra coram.

Quantum reformavit orbis saeculum istud!

Quantum urbium

aut produxit

aut auxit

aut reddidit

praesentis imperii triplex virtus!

Deo tot Augustis in unum favente

quot census transscripti,

quot populi repurgati,

quot ordines illustrati,

quot barbari exclusi!

Revera orbis cultissimum huius imperii rus est,

eradicato omni aconito hostilitatis

et cacto et rubo subdolae familiaritatis convulso

et amoenus super Alcinoi pometa

et Midae rosetum.

We herhalen: synt. parall., anaphora en flexierijm, isolexie en climax, asson. en allitteratie....

En in het woordgebruik: *eradicato*, een woord uit het oud-latijn; *pometum* i.p.v. *pomarium*, om een assonerende parallel te hebben met *rosetum*. *Pometum* komt verder alleen voor bij Palladius I 36².

VI, 2

De meo vestiuntur

et primus informator litterarum

et primus enodator vocis

et primus numerorum harenarius

et grammaticus

et rhetor

et sophista

et medicus

et poeta

et qui musicam pulsat

et qui stellarem coniectat

et qui volaticam spectat.

Weer: de gewone methode. We volstaan dus met de aandacht te vragen voor de gezochte woordkeus, altijd weer: in dienst van het parallelisme en ter verkrijging van bizarre effecten. Zo b.v.: *informator* (neologisme), *enodator* (hapax; en welk een dwaze uitdrukking voor zulk een eenvoudig begrip!), *harenarius*. Om de aandacht te trekken bezigt Tertullianus dit woord niet in de gewone betekenis van gladiator, maar als „teller-in-zand”, doelend op de onderwijzer, die rekenonderwijs placht te geven met behulp van een met zand bestrooide tafel.

Gerlo wijst h.l. op de „scheppende rol van het zinsparallelisme” bij de eveneens ongewone betekenis die hier *volaticus* heeft (niet = „ge vleugeld”, maar = οἰωνιστική³).

² Verg. Gerlo, II, blz. 68-69.

³ Gerlo, II, blz. 205-206.

Ten slotte II 2:

Dies et nox invicem vertunt.

Sol stationibus annuis,

luna modulationibus menstruis variat.

Siderum distincta confusio

interdum reicit quid,

interdum resuscitat.

Caeli ambitus

nunc subdivo splendidus,

nunc nubilo sordidus;

aut imbres ruunt, et si qua missilia cum imbribus;

dehinc substillum

et denuo sudum.

Sic et mari fides infamis dum et flabris aequae mutantibus

de tranquillo probum

de flustris temperatum

et extemplo de decumanis inquietat.

*Sic et terram si recenceas temporatim vestiri amantem, prope
sis eandem negare,*

memor viridem cum conspicias flavam,

mox visurus et canam.

ceteri quoque eius ornatus quid aliud ex alio mutant,

et montium scapulae decurrendo,

et fontium venae cavillando,

et fluminum viae obhumando?

Een echte locus communis over de veranderingen in de natuur — hemel, zee en land! — waarvan we een parallel vinden o.a. bij Min. Felix (34, 11)⁴. Deze topos werkt weer met alle dezelfde registers, aan dit soort stilistiek eigen. Maar meer gevarieerd en meer genuanceerd dan in de vorige passages. Om Tertullianus'

⁴ Verg. echter het verschil van doelstelling, waarmee Min. Fel. de topos gebruikt!

woorden te gebruiken: *Numquam ipsa, semper alia, etsi semper ipsa quando alia!*

Het syntactisch parallelisme van het laatste trikolon is volledig en zwaar onderstreept door woordcorrespondentie, geheel in de trant van wat we b.v. in de Florida van Apuleius voortdurend aantreffen. De beeldspraak is op het gewelddadige af (de „schoften” der bergen veranderen door neer te storten!), de woordkeus is tot het uiterste gewild (*obhumando* is een hapax; *cavillari* = schertsen, heeft hier de specieuze betekenis: foppen door weg te blijven). Gezochte allitteratie, samengaan met rijm en assonantie. Het eerste deel van de passus is meer gevarieerd. De reeks: *sol, luna, siderum . . . confusio, caeli ambitus* is kunstig gebouwd, terwijl de laatste leden beide zijn uitgewerkt in een parallel dikolon met anaphora (*interdum, interdum — nunc, nunc*). Allitteratie verbindt naast elkaar of „onder” elkaar staande woorden (*sol stationibus, modulationibus menstruus; reicit resuscitat; splendidus sordidus*: tevens een zo geliefde antithese!) De vondst van een aardig oxymoron (*distincta confusio*) mag natuurlijk niet achterwege blijven. Het einde der periode bedoelt een rhythmisch effect: het zwellende der kola (de neerstortende regen, het teisterend onweer), teruglopend tot kalme rust: *dehinc substillum et denique . . . sudum!*

In het stukje over de zee weer climax der kola, in overeenstemming met de inhoud der passage. Het oxymoron: *fides infamis*, een tikje afgezaagd als beeld van de zee, „doet” het toch wel. De allitteratie *fides infamis . . . flabris* is wel met opzet geplaatst.

Bij de passage over de kleurenverandering der aarde merkt Gerlo⁵, steunende op Löfstedt, terecht op: memor met acc. i.p.v. gen. „in de hand gewerkt door het parallelisme”. Men lette weer op de allitteraties: *memor mox; viridem visurus; cum conspicis canam*).

⁵ Gerlo II, blz. 48.

Tenslotte moeten we nog even wijzen op het „spelen” met technische termen. Met kennelijk genoegen wordt de terminologie van astronomie, meteorologie, zeevaartkunde vaardig gehanteerd. Zie daar, Q. S. Fl. Tertullianus, meester in alle wapens, specialist op alle gebied, bereid om te schrijven de omni re scibili et de quibusdam aliis. In De pallio herinneren vorm en inhoud wel zeer aan de „nichtige Flattergeist Apuleius”!⁶

Ter vergelijking drukken we hier even af de passage uit Min. Fel. V, 9, die in zo menig opzicht een parallel is van onze passus, maar er toch tegelijk niet weinig van verschilt.

*Sic congregatis ignium seminibus
soles alios atque alios semper splendere,
sic exhalatis terrae vaporibus
nebulae semper adolescere
quibus densatis coactisque
pluvias fluere,
flare ventos,
grandines increpare,
Vel nimbis conflidentibus
tonitrua mugire,
rutilare fulgura,
fulmina praemicare . . .*

Men ziet: in hoofdzaak dezelfde procédé's: syntact. parall., anaphora, allitteratie, flexierijm, isolexie. Specialiteit van Min. Felix is het frequent gebruik van het chiasme. — Men ziet echter hoeveel meer helder, doorzichtig, de auteur van de Octavius te werk gaat; maar ook: hoeveel tammer dan de wildeman Tertullianus.

Het voorafgaande moge volstaan als karakteristiek der stilistische kunststukjes. Steeds dezelfde procédé's: parallelisme etc.; steeds hetzelfde spelen met woorden: archaïsmen, neologismen, woorden

⁶ E. Norden. Die antike Kunstprosa II², 614.

met poëtisch coloriet, woorden met ongewone betekenis, graecismen om een niet-locale kleur aan te geven, pointes . . . ; steeds ten toon spreiden van technische termen en beelden. In één woord: heel de virtuose kleurengamma van het palet der declamatio.

Na aldus enkele sprekende passages nader beschouwd te hebben, gaan we over tot de behandeling der afzonderlijke stijlmiddelen.

Klankeffecten

Vooreerst: het klankbeeld. Hieronder vallen alle „procédés phoniques”, waarover Marouzeau opmerkt, dat zij „résultent pour la plus grande part d'un développement intérieur au latin, dont le point de départ est dans un état de langue qui a précédé les influences et importations grecques”⁷. Tertullianus en de overige latijnse declamatores, die in hun stilistische verzorging zo sterk onder griekse invloed staan, stoelen dus wat betreft de cultus van het klankbeeld inderdaad op vaderlandse bodem. Maar juist van hen geldt zeker wat Marouzeau op deze passage laat volgen: „Certes, ils — sc. les procédés phoniques — n'ont pas toujours été employés avec discrétion”!

Als van Apuleius gezegd wordt, dat hij, speciaal in de *Metamorphosen*, het gebruik van de allitteratie „bis zur Maszlosigkeit” heeft opgevoerd⁸, dan vindt de woordkunstenaar een waardige gezel in Tertullianus. Zeker, Tertullianus is meer genuanceerd, bij hem spelen o.i. de inhoudsfiguren een veel grotere rol dan bij die andere Africaan, zijn „geest” graaft dieper, is snijdender dan die van de altijd oppervlakkige Apuleius, maar ook bij hem is een cultus van het klankbeeld onmiskenbaar.

We zullen ons beperken tot voorbeelden. Immers, we hebben geenszins de pretentie de stijlfiguren zelfs maar van het kleine

⁷ *Traité de stylistique appliquée au latin*², Parijs 1946, blz. 63.

⁸ Bernhard, *Der Stil des Apuleius von Madaura*, blz. 356.

De pallio volledig te registreren, zoals Bernhard het op voortreffelijke wijze deed voor de hele Apuleius. Ons doel is bereikt, wanneer we het karakteristieke der declamatio met genoegzaam positief materiaal hebben gestaafd.

Allitteratie

Vooreerst de allittererende verbindingen.

Al heel typerend is in II, 6 de uitdrukking: *runcare atque ruspere*. Typerend, omdat we hier een duidelijk voorbeeld hebben van een allitteratiegeval, dat staat in een heel complex van stilistische eigenaardigheden, eigen aan de declamatio. De woordbetekenis⁹ past in een uitgewerkte beeldspraak van de hele passus, die de volkeren beschrijft als uit afleggers en stekken geteeld (*ex surculis et propaginibus . . . pangerentur.*) De woorden zelf zijn technische termen van de schrijvers *De re rustica*. Het tweede woord is bovendien een archaïsme. Daarenboven — en hier zijn we weer midden in de cultus van het klankbeeld en het parallelisme — het tweede woord heeft de actieve vorm in plaats van de gewone, maar niet — rijmende, medio-passieve. Een typisch staaltje van all. gebruik.

In IV, 1 *apud hirtos et hirsutos* hebben we een allittererende verbinding, waarin Tertullianus de etymologische band tussen beide woorden wil demonstreren: een schier tautologische koppeling van woorden, afgeleid van dezelfde stam. Weer een overbekend stuk uit het arsenaal der declamatores en der archaïserende schrijvers. Fronto b.v. zwelgt in dergelijke vondsten.

Zeer frequent is het allitteratie-gebruik bij woorden die een syntactisch parallelle functie hebben. Daar deze woorden uit de aard der zaak in de regel ook flexie-rijm vertonen, wordt de overeenkomst in syntactische functie op die wijze dubbel tot uitdrukking gebracht in het klankbeeld. Niet zelden speelt daar

⁹ Gerlo's vertaling „wieden en doorwoelen” behoudt op zeer gelukkige wijze de allitteratie.

bovendien nog een betekenisbetrekking doorheen, een synonymie of antithese.

Hier voorbeelden te geven brengt ons werkelijk in l'embarras du choix. Laten we eenvoudigheidshalve beginnen met te verwijzen naar enige reeds geciteerde zinnen:

nunc subdivo splendidus, nunc nubilo sordidus (synt. parall., allitt. en rijm, anthithese; pag. 99); *substillum . . . sudum* (*ib.*); *fulgent . . . florent* (pag. 96); *mutanda . . . movenda* (*ib.*); *fontium venae . . . fluminum viae* (pag. 99).

Nemen we de moeite de betrokken passages even te bekijken, dan zien we steeds, hoe de allitteratie een onderdeel vormt van de verzorging van het klankbeeld, te zamen met rijm, assonantie, isosyllabie en isolexie, terwijl dat klankbeeld zelf vaak weer in dienst staat van de inhoudsfiguren.

Een duidelijk voorbeeld vinden we ook in V, 5:

nullis vitis adolor
nullis veteris parco
nulli impetigini

Behalve de allitteratie der v's is o.i. ook de herhaling der t's in het klankbeeld opgenomen als bedoeld effect. En verder vinden we weer de hele reeks: syntactisch parall., rijm, anaphora, synonymie, beeldspraak (in dit geval een „medische” passus).

Wanneer Tertullianus in IV, 2 een beschrijving geeft van de kunst van het vrouwelijk toiletmaken — hier door niemand minder dan de Larissaeus heros aangewend — dan mag de allitteratie niet ontbreken om de stijl met enige flosculi te sieren:

. . . adhuc sustinet
stolam fundere,
comam struere,
cutem fingere,
speculum consulere,
collum demulcere,

*aurem quoque foratu effeminatus, quod illi apud
Sigaeum strongula servat.*

Hier kunnen we de vraag stellen: zijn de allitteraties nog bedoeld? Een vraag, waarmee we ook bij een schrijver als Apuleius menigmaal te doen hebben. Misschien wel, misschien niet. Het is moeilijk in deze zaak een afdoend bewijs te leveren. Nochtans hoe men ook over een bepaalde passage moge oordelen, men kan veilig aannemen, dat de auteurs van dit genre zózeer op klankeffecten zijn ingesteld, dat deze en andere klankassociaties — hun misschien onbewust ontglipt — een karakteristiek vormen van hun stijl.

Een geval als II, 6:

*Denique si quid
mare diluit,
caelum deussit,
terra subduxit,
gladius detotondit,*

brengt ons al ten dele op een speciale groep van het allitteratiegebruik: de all., die ontstaat door het gebruik van *composita*, die met hetzelfde *praeverbium* zijn samengesteld. Weer een vruchtbaar terrein voor het najagen van phonetische effecten!

Zo in II, 2 (zie boven pag. 99) *interdum reicit quid, interdum resuscitat* (tevens antithese, synt. parall....)

Een — ten dele althans — soortgelijk geval geeft V, 3, de lof op het *pallium*:

*nihil circumfulcit
nihil circumstringit
nihil de tabularum fide laborat,
facile sese regit
facile reficit....*

Interessant in deze categorie der praeverbia is V, 6 (over de murenen): *terrenae bestiae exedentulae et exungues et excornes*. Terwijl het „ex” in de twee laatste woorden een privatieve betekenis heeft (zonder nagels, zonder hoorns), is zijn functie in het eerste een geheel andere. Het is òf het „ex” van *quae exedunt* (Gerlo), òf een versterking van *edentulae*: tandeloos, zoals andere commentatoren menen. Hoe dan ook: we zien hoezeer het Tertullianus met deze praeverbia te doen is om het klankeffect. En de bizarre epitheta, die hier aan deze dieren worden toegekend, evenals de gezochte term *terrenae bestiae* voor deze vissen, passen geheel in het kader van De pallio. Zie hier weer: de allitteratie, in bijzondere vorm aangewend.

Ten slotte zijn er nog talloze „losse” allitteratiegevallen, waarbij weer de vraag naar voren komt: bedoeld, of toeval? Welke vraag wij boven reeds bespraken.

In passages als deze: *Diversa in unum ex demutatione diversa sunt. Denique diversitatis discordiam vices foederant*. (II, 1) vormt de allitteratie een integrerend onderdeel in heel dit gespeel met klanken en begrippen van de would be filosofische passus, waaruit de tekst is genomen¹⁰. Inmiddels is de allitteratie in het bestek van anderhalve regel zó overdadig toegepast, dat de twee zinnnetjes eerder thuis horen in een boek voor spraakoefeningen dan in een stuk litterair proza.

Minder duidelijk zijn misschien: *quod.... indebitum adhuc pudori erat protegere festinans ficulneis foliis interim circumdat* (III, 4); en: *... qua muscosae lanositatis lautiores conchae comant*

¹⁰ In dit verband heeft het o.i. zijn nut te zien hoe Norden (Antike Kunstprosa II² p. 601) heftige verwijten richt aan het adres van Apuleius, als deze het waagt een filosofisch bedoelde verhandeling met dergelijke stijlbloempjes op te sieren: „in diesen Reden wirkt der Flitterstaat nur um so greller, als mit ihm umwoben werden nicht bloss Papageien, für die er paszt (wij citeerden deze passage boven pag. 97), sondern die griechische

(III, 6) en: *quae . . . distendit, dehinc devorat*" (ib.)

In ieder geval overduidelijk is weer de zin uit IV, 3: *Ubi Busiris et bustuaria altaria?*, waar klaarblijkelijk alle klankeffect is nagestreefd, dat door allitteratie, vergezeld van assonantie etc., kan bereikt worden.

Rijm

Over het rijm kunnen wij na het voorafgaande kort zijn.

„Unter den vielen Klangmitteln, mit denen unser Schriftsteller das Gehör zu kitzeln sucht(I), steht mit obenan der Reim", zegt Bernhard over Apuleius¹¹. Hetzelfde geldt weer voor Tertullianus. Hij maakt het ook in dit opzicht weliswaar niet zo bont als Apuleius, „der reimfreudigste Schriftsteller der Antike"¹² — bij Tertullianus komt lang niet zoveel voor het 2-, 3- of 4-lettergrepig rijm, dat bij Apuleius schering en inslag is — maar zijn hele stilistische verzorging brengt toch mee, dat het flexierijm een steeds optredende afwerking is van zijn woordkunst.

Men leze de fragmenten, die wij hierboven afdrukten, de citaten die wij voor het all.-gebruik aanhaalden, men onderzoekte op het punt van rijm onze weergave van het eerste hoofdstuk van De pallio: alles bewijsmateriaal te over voor Tertullianus' „Reimfreudigkeit".

Een enkele greep: *vetustate . . . novitate* (antithese; I, 1), *de subteminis studio et luminis concilio* (ib.); *post Gracchi obscena omina et Lepidi violenta ludibria, post trinas Pompei aras et longas Caesaris moras* (I, 2); *et montium scapulae decurrendo et*

Philosophie oder die damals von den Heiden wirklich geübte Werkheiligkeit". — Terecht! Maar dit verwijt treft in casu Tertullianus niet! In De pallio is alles „would be". Ook deze combinatie van geleerdsoenerij op filosofisch gebied en een stijl à la Apuleius past geheel in het kader van het inhoudsloze geschrift, dat De pallio nu eenmaal is.

¹¹ Bernhard, Der Stil des Apuleius, blz. 224.

¹² K. Pohlheim, Die lateinische Reimprosa, Berlijn 1925, blz. 206.

fontium venae cavillando et fluminum viae obhumando (II, 2); *rapax . . . furax* (IV, 1); *Ubi Diomedes et cruenta praesepia? Ubi Busiris et bustuaria altaria?* (IV, 3) enz. enz.

We mogen nog wel even teruggrijpen op het, ook voor het rijm interessante geval in VI, 2:

et qui musicam pulsat
et qui stellarem coniectat
et qui volaticam spectat.

Wij wezen reeds met Gerlo op het ongewone in de betekenis van *volaticam* (p. 98); maar ook *spectat* is hier niet op zijn plaats, past niet bij *volaticam* (sc. *artem*), wèl bij b.v. *volatum*. Het nagestreefde parallelisme en dubbelrijm (-ectat) ging de auteur meer ter harte dan de juistheid van uitdrukking. Een verschijnsel, dat we meer dan eens aantreffen. Zo vinden we een soortgelijk geval in de Pallio IV, 2: . . . *quando neque veritas negari debuisse, neque fallacia confiteri*, waar *confiteri* met passieve betekenis gebruikt wordt, omwille van parallelisme en rijm met *negari*¹³. En II, 10: *memor viridem, cum conspicis flavam, mox visurus et canam*¹⁴.

Assonantie in dienst van de woordspeling

Hand aan hand met het rijm gaat de assonantie. Beperken we ons hier echter tot die gevallen, waarin rijm, assonantie, en eventueel allitteratie, zó ver zijn doorgevoerd, dat ze overgaan tot de categorie woordspelingen.

De woordspeling laat zich, globaal genomen, onderscheiden in twee groepen: het „Klangspiel” zonder meer, en het „Sinnspiel”. In het eerste geval hebben we te doen met woorden, die niet ety-

¹³ Vgl. Hoppe, Syntax und Stil des Tertullianus, blz. 62.

¹⁴ Zie voor dit verschijnsel bij Tertullianus zelf: Norden, Antike Kunstprosa II², blz. 614; voor Cyprianus L. Bayard, Le latin de S. Cyprien, Parijs 1902, blz. 294-296; voor Apuleius en verschillende Griekse en Latijnse schrijvers: Norden, Greifswalder Prooemium, 1897.

mologisch verwant zijn, en uit verschillende, maar op elkaar gelijkende phoneem-groepen bestaan, de louter fonetische woordspeling. Het tweede geval bedoelt wat wij in het Nederlands „dubbel-zinnigheden” plegen te noemen, zonder dat het de ongunstige bijbetekenis behoeft te hebben, die dit woord in ons taalgebruik heeft, al zagen we boven bij de bespreking der pikanterijen, dat juist in De pallio dit herhaaldelijk wèl het geval is.

Over het „Sinnspiel” handelen we beneden; hier gaat het alleen over het „Klangspiel”, een der paradepaardjes van het genre¹⁵. De voorbeelden spreken voor zich:

parcae . . . artae (I, 1); *fontium . . . montium* (II, 2); *ut . . . urbes de urbibus per ubique orbis pangerentur* (let op de u's! II, 6) *pometum . . . rosetum* (II, 7); *quanto tunc magis arguas illud et urgeas oculis* (let ook op de isosyllabie en het rhythme! IV, 10); *Quem enim non expediat in algore et ardore rigere nudipedem, quam in calceo vincipedem* (V, 2). Het gaat hier over *algore* en *ardore* als „Klangspiel”; men lette echter op de hele „woordspelings-kontekst”: de woorden in kwestie vormen tevens antithese, vandaar al per se een zeker „Sinnspiel”; *rigere* is in de ongewone betekenis gebruikt van „vereeften”, maar de gewone betekenis „speelt” er natuurlijk tussendoor, in onverwacht contrast met *ardore*, met opzet het laatst van de twee geplaatst; de woorden *nudipedem et vincipedem* leveren weer een woordspeling van een andere categorie, die van verschillende composita van dezelfde stam, waarover beneden meer.

Een laatste voorbeeld: *canales non odor, cancellos non adoro; subsellia non contundo, iura non conturbo*. Weer in een echte „woord-spelings-passage”, eindigend met het *aliud non curo quam ne curem*.

¹⁵ Voor definitie en analyse van het begrip woordspeling zie Dr. Christine Mohrmann, *Das Wortspiel in den augusteischen Sermones*, *Mnemosyne* III series, III vol., 1935-36, p. 33 vlgg.

Men ziet, dit vrij oppervlakkig genre van woordspelingen, waar Apuleius zo van hield,¹⁶ en waaraan Fronto zich hevig te buiten ging, is ook in De pallio goed vertegenwoordigd. Maar juist op dit punt, de woordspeling, scheiden zich toch de geesten, in zo ver we bij Tertullianus daarnaast een groot aantal „Sinnspiele” aantreffen, een genre bij Apuleius zwak, bij Fronto vrijwel niet aanwezig. Tertullianus blijft een man van scherpe geest, met een zekere diepgang, ook in de dwaasheid.

Een bijzonder en tekenend geval is IV, 9: *aspice tamen vel sublimis, iam matrones videbis. Sublimis, sc. oculis!* „Die (nur äusserliche, nicht reale) Doppeldeutigkeit der Form ist ebenso gesucht wie für die Schrift charakteristisch”¹⁷. Inderdaad! We zien Tertullianus a.h.w. gniffelen om deze trouvaille. Welke rhetor weet zulke kunststukjes op te dissen als hij, spitsvondig als geen ander in het „geest”-rijke Africa der declamatores en sophisten?

Tenslotte wijzen wij nog op: het spelen met composita van dezelfde stam: *nudipedem.... vincipedem* (zie boven) *multicolor, discolor, versicolor* (III, 1 van de pauw); *pariterque specum ingrediens et cutem egrediens* (III, 2). Tracht men zich, als toehoorder van de rhetor Tertullianus, het beeld concreet voor ogen te stellen: de slang, die het hol binnen- en tegelijk zijn huid uitkruipt, dan moet men toegeven: een niet onaardige voorstelling van zaken, een vondst voor de declamator. Beëindigen we ons relaas over het klankbeeld. Het schijnt ons immers overbodig nog materiaal bijeen te brengen voor het gebruik van de anaphora, voor de isosyllabie en isolexie.... Het bovenstaande moge volstaan. We wezen er reeds in het begin op: voorbeelden voor het ene geval zijn tevens voorbeelden voor

¹⁶ Verg. Bernhard, o.c. blz. 228 vlgg.

¹⁷ E. Löfstedt, Syntactica, Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins, II, Lund 1933, blz. 239.

het andere. En dat maakt de werking der figuren zo sterk. — We kunnen in ieder geval veilig concluderen, dat Tertullianus in De pallio de cultus van het klankbeeld beoefend heeft, geheel naar de trant van de declamatio.

Zinfiguren

Belangrijker nog dan de phonetische procédé's zijn bij Tertullianus de zinfiguren. En, stilist als hij is, weet Tertullianus in de regel juist die zinfiguren te onderstrepen door de verzorging van het klankbeeld. Hij streeft steeds naar een expressieve dictie, een scherpe, kantige formulering. We zullen zien, hoe hij bij voorkeur denkt en schrijft in antithesen; welke zinfiguur hij weer weet te vatten in de meest praegnante, vaak paradoxale vorm.

Bij wijze van overgang, en aansluitend bij het onmiddellijk voorafgaande, zullen wij nu eerst behandelen de tweede categorie van de woordspelingen, die, waarbij het „Sinnspiel” meer of uitsluitend op de voorgrond treedt.

De voorliefde voor de woordspeling is eigen aan alle geschriften van het genre De pallio. Eigen aan Tertullianus echter is de bijzondere aard van zijn woordspelingen. Ook in dit werkje van grootse leegheid kan een man als Tertullianus zich zelf niet geheel verloochenen. Hij heeft te veel geest om zich tevreden te stellen met het „kitzeln” van het gehoor alleen, hij „kitzelt” ook, en met grotere voorliefde, de hogere vermogens van zijn publiek. Overigens met hetzelfde doel: die hoorders te brengen in de ban van zijn vernuft, hen te boeien door de sprankelingen van het woord, de sprankelingen van de geest.

Maar we kunnen nog meer opmerken aan Tertullianus' woordspelingen in De pallio. De gevallen in de categorie, die meer het „Sinnspiel” omvat, zijn onderling van zeer verschillende soort en gehalte.

Daar zijn vooreerst een aantal aardige, vernuftige goochelkunstjes met woorden. Er zijn van die mensen, die nu eenmaal een zesde

zintuig hebben voor dat soort aardigheden en er hun conversatie bij voortduring mee kruiden, soms, om in het genre te blijven, tot flauw wordens toe. Fronto is er sterk in. We bedoelen de grapjes van dit soort: *sed concedendum est pedibus, scilicet quando ipsi parum procedunt*¹⁶.

Dergelijke onschuldige geestigheden treffen we ook aan in De pallio. Het boven (pag. 97) geciteerde: *nil aliud curo quam ne curem* is er een voorbeeld van. De goed geslaagde geestigheid over de slang (pag. 110) kunnen we ook in deze categorie onderbrengen. Evenals de werkelijk aardige zin naar aanleiding van de naam van het kameleon: *Chameleontem qui audieris haud ante gnarus, iam timebis aliquid amplius cum leone* (III, 3). Van hetzelfde, ongevaarlijke soort is de uitdrukking in III, 7, waar Tertullianus, handelend over kleren, zegt: *quarum pars gentilitus inhabitantur* . . . waarbij de voorstelling van zaken, alsof wij in onze kleren zijn ingekwartierd als in een huis, toch wel even doorspeelt. Het *terrenae bestiae* over de muren, en de schijnbare paradox *ardore rigere* kunnen we eveneens hier een plaats geven. Maar: vooral in hoofdstuk IV en V vinden we een voor die enkele bladzijden zeer belangrijk aantal woordspelingen van een totaal andere kracht en strekking. Tertullianus schildert in die hoofdstukken een tafereel van zeden en gebruiken, en niet van de meest verheffende. Inhoud en vorm doen sterk denken aan Iuvenalis' satyren; ook de hele mentaliteit, waarmee deze onverkwikkelikheden worden opgediend. Dezelfde vrij grove, en vooral vrij cynische toon klinkt door in het hekelen van de publieke zedelijkheid of liever onzedelijkheid als bij de grote satyricus. Opvallend is echter, dat Tertullianus lang niet zo positief stelling neemt tegen de misbruiken als de heiden Iuvenalis. Hij beperkt zich tot een opsomming, een portret van de situatie. Van de christelijke moralist is wel bitter weinig over. Tenzij misschien dit — en hier raken

¹⁶ Fronto, Epistolae, ed. S. A. Naber, Leipzig 1867, blz. 89.

we o.i. de diepere achtergrond van De pallio: de onbarmhartige en bittere rigorist op moraalgebied, zoals Tertullianus zich meer en meer gaat ontpoppen, vervalt, wanneer hij in De pallio bewust zijn christelijke levensstijl op zij zet en zich weer eens even vertoont in de bewonderende kring van zijn vroegere heidense collega's, tot een brutaal cynisme. Men zou dit kunnen noemen: de tragiek achter de klucht.

We wezen hierop reeds uitvoerig in het tweede hoofdstuk. Hier volge een opsomming der woordspelingen, die grotendeels deze houding verraden.

In IV, 2 onderstreept het *nubere*, gepraediceerd over de mannelijke partij van het fraaie partnerschap Hercules-Omphale de scabreuze situatie.

In IV, 3 gebruikt Tertullianus het woord *scortum* in de ongewone betekenis van „huid” klaarblijkelijk met een toespeling aan het adres van Omphale.

IV, 4: *intra cutem caesus et ultra* (men lette ook op het ongewone van de vorm, het spelen met *intra* en *ultra*) brengt de vuistvechterij, op zich zelf al geen hoogstaand bedrijf, en de tegennatuurlijke zedeloosheid in één praegnante formule samen; afgezien van de weinig fraaie bijbedoeling: wat een knap staaltje van formuleringskracht!

In IV, 10 is de *antistes latrinarum* de „bordeelwaardin” (Gerlo), waarbij de dubbel-betekenis van *latrinae* het begrip „bordeel” raker kwalificeert dan enig epitheton het zou kunnen doen; een woordspeling die iets verder weer wordt opgenomen in de woorden: *immundiozem loco*.

In dezelfde paragraaf — het tekent de aard der passage, in dit onfrisse hoofdstuk het meest onfrisse deel — *impuro cruri purum . . . inducit calceum*. *Purum* betekent hier wit van kleur, maar onderstreept tevens de morele disqualificatie van het *impuro cruri*. — Men lette hier op het klankeffect *impuro cruri purum . . . inducit calceum*.

Weer in dezelfde paragraaf: *pudenda* in zijn algemene, en tegelijk in zijn specifiek geslachtelijke betekenis.

Behalve deze, voor de geringe lengte van De pallio talrijke woordspelingen die het sexuele raken, bespreken we er nog één, die de hoogmoed hekelt (IV, 7). Tertullianus bespreekt de figuur van Alexander. We geven de passage volledig.

*Habes igitur ex isto fomite (sc. gloriae) aestuantem
magnum regem, sola gloria minorem.*

et victus est Medica veste.

Vicerat Medicam gentem;

triumphalem cataphracten amolitus

in captiva sarabara decessit;

pectus squamarum signaculis disculptum

textu perlucido tegendo nudavit,

anhelum adhuc ab opere belli,

et ut mollius ventilante serico extinxit.

Non erat satis animi tumens Macedo,

ni illum etiam vestis inflatior delectasset.

We onderstreepten de drie figuren in deze passage, die meer direct woordspelingen zijn. *Vicerat . . . victus est* spreekt voor zich zelf; *extinxit* heeft de dubbele betekenis: „koelde zijn verhitte borst af”, en „doofde voor goed uit”; *animi tumens . . . vestis inflatior* spreken weer voor zich: letterlijke betekenis en morele kwalificatie. — Zien we naar de stijl van de gehele passage, dan vinden we hier alle figuren vertegenwoordigd: de ene antithese volgt op de andere, en van de zinssneden, en van de afzonderlijke woorden; het oxymoron (*tegendo nudavit*); de ironie; de woordkeus (let op de expressieve waarde van de uitheemse woorden *sarabara*, *cataphracten*: het gaat over Alexander, de historische sprookjesheld, „der turkooizen heem’len vriend en onbeperkte gunsteling” (Leopold).

Hier zien we de cultus van het klankbeeld bijna geheel op de achtergrond treden; de passus wordt gedragen door de zinfiguren.

Heel even, maar in minder grootse kontekst, kwamen we een der woordspelingen al tegen in III, 7:

*Tantum igitur paraturam materiarum ingenia quoque
vestificinae prosecuta,*

primum tegendo homini,

qua necessitas praecessit,

dehinc et ornando,

immo et inflando,

qua ambitio successit,

varias indumentorum formas promulgare.

Men lette ook op de vormen: *praecessit* — *successit*. En dan: overziet men de stijl van de passage in haar geheel, dan is het weer helemaal De pallio, de kunst van het genre.

Ziedaar dan, wat wij over de voornaamste der woordspelingen van De pallio meenden te moeten zeggen. We hebben dit onderwerp enigszins uitvoeriger behandeld, omdat het o.i. licht werpt op het gehele werkje, zowel wat betreft het genre-karakter, als wat betreft de diepere ondergrond, de mentaliteit van de schrijver. Het geeft ons een inzicht in wat we boven noemden: de tragiek achter de klucht.

Antithese en oxymoron

Verwant met de woordspelingen van de tweede groep, woordspelingen die tevens „Sinnspiel” zijn, is de figuur van de antithese; dit bijzonder wanneer de antithese haar meest toegespitste vorm aanneemt, die van het oxymoron.

„Es ist begreiflich genug, dass die hervorragendste Eigentümlichkeit der sophistischen Kunstprosa, die Antithese, gerade die Signatur des tertullianischen Stils ist: diese Figur war wie keine andere geeignet, den Gedanken eines Mannes Ausdruck zu verleihen, der nicht zum Aufbauen, sondern zum Zerstören ge-

schaffen war" ¹⁹. „Der nicht zum Aufbauen, sondern zum Zerstören geschaffen war"! Hier spreekt heel Norden's felle antipathie tegen Tertullianus. En zó geformuleerd doet Norden's uitspraak de, ondanks alles, grote Afrikaan onrecht. Tertullianus heeft meer gedaan dan enkel maar „zerstören". Op zijn beste momenten keert hij zich niet alleen met alle passie van zijn geest tegen de verwaterde wijsbegeerte en de bedorven daemonie van zijn tijd; tegen de wijsbegeerte die, hoe nobel ook, niet de vruchten des heils had weten te brengen, en, mat en pedant geworden, ongewild wijde deuren had geopend voor al het onverkwikkelijke en bedorvene, dat Tertullianus samenvat onder het hoofd: „daemones". Niet alleen. Want in zijn beste geschriften is Tertullianus de strijd bare voorvechter voor de Bijbel, het woord Gods, en voor de enig ware Heilsleer. — Maar.... hoe schrijnend-juist is dit strenge oordeel van Norden, toegepast op De pallio, waar Tertullianus inderdaad zich zelf verlaagt en zijn naam op onverantwoordelijke wijze schade doet.

Afgezien van de laatste woorden van het citaat „der nicht zum Aufbauen, sondern zum Zerstören geschaffen war" is Norden's oordeel juist. Tertullianus is een antithetische geest, die ook het goede bij voorkeur niet in eigen klaarheid ontvouwt, maar altijd als geopponeerd aan zijn tegendeel. Sed libera nos a malo!

Bij het behandelen van Tertullianus' stijl mag daarom een bespreking van de antithesen niet ontbreken. Voor de waardering van dit verschijnsel bij Tertullianus, en in het bijzonder in De pallio, moge het bovenstaande voldoende zijn.

Merken we nog op, dat stilistisch dit verschijnsel pleegt samen te gaan met de overige procédé's: parallelisme, rijm, allitteratie enz. Geven we eerst enkele citaten van de antithese, in haar eenvoudigste vorm aangewend. De voorbeelden zijn legio.

¹⁹ Norden, Antike Kunstprosa II² blz. 612.

I, 2 (over de Carthagers) *ut senium, non fastigum exemptis;*
II, 3....*non expumantis naufragia sed devorantis;*
II, 6 *si demum intelligis alibi stipantem copiam, alibi deserentem;*

III, 3 (in de aardige beschrijving van het kameleon) *de mediocribus oppido* (een archaïsme!) *sed nomen grande;*
ib. (weer over dat beestje) *ieiunus scilicet semper et indefectus.* Zoals Gerlo vertaalt: „steeds nuchter als het is, en toch niet uitgeput”. Een antithese, die veel beter is dan de „verbetering” die Mesnart en Gelenius in hun edities voorstaan: *et inde fessus.* Dit klinkt veel te tam, is niet pittig genoeg voor Tertullianus! Juist zo’n asyndetische antithese geeft de sprankeling, die hij beoogt.
IV, 4 *endromidis solocem aliqua multicia synthesi extrusit.* Gerlo vertaalt.... „wierp hij den ruigharigen athletenmantel af voor een fijn doorzichtig feestgewaad”. Een gezochte antithese met een keur van archaïsmen, uitheemse en dichterlijke woorden, technische termen: *solox* archaïs, *endromis* grieks, *multicius* dichterlijk en postklassiek, *synthesis* grieks.

IV, 9....*lecticas et sellas, quis in publico quoque domestice ac secure habebantur.* Dit nadert al het oxymoron.

V, 2....*perrogabo, quid te prius in toga sentias, indutumne an onustum? habere vestem an baiulare?*

V, 4 *vita meliore magis in secessu fruire, quam in promptu.*

Zeer vaak zijn de antithesen kunstig en sierlijk gevat in een parallelisme, met rijm en vaak herhaling.

I, 1 *vetustate nobiles,*
novitate felices

Hier is o.i. *novitate* een enigszins gewrongen uitdrukking, wel voornamelijk te danken aan het voorafgaande *vetustate*, waarmee het moest contrasteren, en dus in vorm overeenkomen.

II, 2 *interdum reicit quid,*
interdum resuscitat

ib. *nunc subdivo splendidus,*
 nunc nubilo sordidus

Zie boven pag. 99.

III, 1 *specum ingrediens*
 et cutem egrediens

Voor de woordspeling zie boven pag. 112.

IV, 3 *ut Hercules in Omphale*
 et Omphale in Hercule prostitueretur

Een pikante antithese, geheel in de stijl van dat hoofdstuk, een van de vele....

VI, 1 *quis oculis in eum potest,*
 in quem mentibus non potest?

Soms blijft het ook hier niet bij, en construeert Tertullianus een gehele antithesen-reeks, kunstige bouwsels van spel en tegenspel, waar de schrijver zijn vakmanschap laat bewonderen.

Vastitas ingens
et orba regio
et frustra ager
at urbes retro
et populi frequentes
et solum audibat (II, 4).

Deze passage biedt een voorbeeld van wat Tertullianus in De pallio te vertellen heeft over Sodoma en Gomorrha. Een prachtige gelegenheid om stilistisch te schitteren, zonder dat hij zich moeite geeft, om de indrukwekkende macht van het Woord Gods te doen weerklinken. (zie overigens cap. II).

Over de pauw: *nunquam ipsa* zie boven pag. 96.

III, 7 *quarum* (sc. *variae indumentorum formae*)
pars gentilitus inhabitantur, ceteris incommunes,
pars vero passivitus, omnibus utiles.

Wat een pompeuse dictie! Wat een volkomen wanverhouding tussen deze onbenulligheden en de zwaarwichtige manier waarop ze ons worden opgediend. Men lette op het gebruik van *inhabi-*

tantur (als in een huisje) en op de vormen *gentilitus* en *passivitus*, beide nieuwvormingen en hapax legomena.

IV, 2 *de viro femina*
mox de femina vir,
quando neque veritas negari debuisset
neque fallacia confiteri.
uterque habitus mutandi malus
alter contra naturam
alter contra salutem.

N.b.: *confiteri* is hier met ongewone passieve betekenis gebruikt, omdat antithese en parallelisme nu eenmaal dit woord eisten.

IV, 3 *qualis ille Hercules in serico Omphales fuerit*
iam Omphale in Herculis scorto designata
descripsit.

De antithese is nog iets puntiger gemaakt door de woordspeling met *scortum*.

De passage van IV, 6 *vicerat Medicam gentem . . .* behandelden we boven (pag. 114). Ze is ook voor dit onderdeel tekenend. Zoals we daar ter plaatse reeds zeiden: de ene antithese volgt op de andere, èn van de afzonderlijke woorden, èn van de zinssneden. Verder oxymoron, ironie . . .

We zullen het hier bij laten. Het heeft o.i. geen zin nog meer citaten te geven. We bedoelen niet een register aan te leggen van Tertullianus' stijlfiguren. *Ab uno disce omnes.*

Niet te remmen is Tertullianus, zodra hij de kans ziet een antithese toe te spitsen tot een waar oxymoron. Dan is hij in zijn element. De snede van het zwaard, de punt van het floret. Bliksemende kunststukjes in zijn spiegelgevecht met de rhetoren. Gerlo geeft een lijst van de gevallen in zijn notities bij I, 2: *post iniuriae beneficium*. Hij somt op: II, 2 *distincta confusio*; II, 3: *alius idem . . .*; II, 4: *mortem vivit*; III, 1: *semper ipsa quando alia*; III, 2: *languescit in iuventutem*.

Voegen we nog enige fonkelende exemplaren aan de lijst toe: II, 2: *fides infamis*; II, 4: *ignium . . . imbres*; III, 3: *ieiunus semper et indefectus*; IV, 6: *tegendo nudavit*; V, 2: *ardore rigere*; V, 4: *nascitur moriturus*.

Het oxymoron heeft één eigenschap altijd: het is opvallend, het flitst. In werk van serieuze allure kan het afgronden openen in het bliksemlicht der tegenstelling. In een werkje van lichte en frivole makelij dient het om de auteur gelegenheid te geven te fonkelen met de ringen en armbanden en andere sieradiën zijns geestes.

Met een kleine variant zouden we op Tertullianus kunnen toepassen, wat hij schreef over de pauw (III, 1): *multicolor et discolor et versicolor, numquam ipse semper alius . . .*, een beeld van de auteur van dit geschriftje.

Sententiae

De klassieke prozaschrijvers, met name de grootmeesters Tacitus en Seneca, hielden er van, te juister plaatse een *sententia* te lanceren, een kernachtig geformuleerde zinsnede, bevattend een algemene waarheid, vaak een stukje levenswijsheid. Zulk een *sententia* vindt bij voorkeur toepassing als afsluiting van een passus. Ook Tertullianus meent aan zijn stand verplicht te zijn in De pallio enige *sententiae* te plaatsen.

Zo schrijft hij in IV, 2: *Det consuetudo fidem tempori, natura Deo*. Laten we tot goed begrip de hele passage uit Gerlo's vertaling overnemen: „Van kledij te veranderen wordt eerst dan een misdrijf, wanneer niet de mode, maar de natuur wordt gewijzigd. Er is een voldoende onderscheid tussen de eer, die men den tijd moet bewijzen, en den godsdienst. De mode weze getrouw aan den tijd, de natuur echter aan God”. Een kostbare waarheid en fraai gezegd. Helaas blijkt uit het vervolg van dit hoofdstuk met een werkelijk ontstellende duidelijkheid, dat alleen het laatste

hier voor Tertullianus gewicht in de schaal legt. Fraai gezegd. Een pointe. Dit uitgangspunt zou hem in zijn serieus apologetisch werk een inslaande strafpredikatie hebben ingegeven tegen de natuurverkrachting van zijn tijd. Hier . . . niets van dit alles. Tertullianus gebruikt deze topos om in zijn meest pikante hoofdstuk, op gewaagde manier te fabuleren over Achilles in vrouwenkleren, over Hercules en Omphale, over een geile vuistvechter; dan een luchtig praatje over de grote Alexander, eindelijk een passage in de trant van Iuvenalis over de ontucht van vrouwen en mannen in de keizertijd. Geen woord van afkeuring van dergelijke praktijken. Dit caput is integendeel een bedenkelijk knipogen tegen heel de ontaarding van het heidendom in zijn critiekloos uitstellen van al wat de verbeelding zijner lezers kan prikkelen.

In hetzelfde hoofdstuk vinden we nog enige sententies: *ipsum, inquit, ferrum virum attrahit*. Een toespeling van de belezene op Homerus, Odyss. π 294.

— En dan vooral de mooie zin van IV, 9: *alius extinguuit sua lumina, alius non sua accendit*. Het gaat over ontluisterde matrones en opgedirkte publieke vrouwen. Gerlo vertaalt: „de een dooft zijn eigen lichten, de ander ontsteekt er die niet van hem zijn”, en prijst terecht: „prachtige spreuk, met even prachtige beeldspraak”. Maar ook hier: wat hebben we aan een mooie spreuk, als de schrijver niets doet dan heulen met de sensatielust? Uit de kontekst blijkt, dat ook hier de enige bedoeling van Tertullianus is geweest: te schitteren.

In V, 4 moet de wijsheid van de Stoa het betoog opsieren (over deze inconsequentie in Tertullianus, zie hoofdstuk II) en levert de sententie, in zeer gepointeerde vorm: *nemo alii nascitur mortuus sibi*. Terwijl V, 5 de algemene waarheid geponeerd wordt: *plus togae laesere rem publicam quam loricae*.

We kunnen hier ook mee in verband brengen het gegoochel van caput II, 1 naar aanleiding van de woorden *mundus* en *mutare*. Een reeks van pseudo-wijsgerige sententies.

Woordgebruik

De woordenschat! — De erudiete Gerlo geeft een aantal prachtige lijsten in zijn inleiding op *De pallio* (Deel I, pag. 29 vlgg.) betreffende de woordenschat. We vinden daar de lijst van: I Nieuwe woorden, A Hapax legomena (30), B woorden door Tertullianus voor het eerst gebruikt of alleen bij hem voorkomend (29); II woorden met ongewone betekenis (60); III transitieve verba als intransitiva of reflexiva gebruikt (12); IV zeldzame woorden (55); VI (waarschijnlijk abusievelijk voor V) archaïsmen (17). Men vulle dit (G. wijst er zelf op) aan voor de exotische woorden uit A. d'Alès, *Tertullien helléniste*, *Rev. des Et. grecques* L, no. 236-237 (Juillet-Sept. 1937) p. 329-362, waar een totaal van ongeveer 700 exotische woorden worden opgegeven, waarvan circa 85 al dan niet uitsluitend in de enkele bladzijden van *De pallio*.

Het heeft geen zin hier veel aan toe te voegen. Zoals Gerlo opmerkt: „Alle kommentaar kan hier achterwege blijven” (l.c.). Volstaan we dus met even te wijzen op de functie van dat woordgebruik, juist hier.

Het spreekt vanzelf dat de stijlmiddelen, in dit hoofdstuk besproken, niet uitsluitend in *De pallio* optreden. Een vluchtige blik in welk werk van Tertullianus ook, bewijst dit. En men zou hieraan kunnen toevoegen, dat de frequentie groter is, naarmate hij met meer zorg aan de materie die hem bezig hield, arbeidde. Zo b.v. in hoge mate in het prachtige *Apologeticum*. Tertullianus is nu eenmaal een latijns prozaïst van formaat en hij leeft in het land en de tijd van een Apuleius.

Het verschil is echter, dat in de overige werken de stijlverzorging een dienende functie heeft: de functie om scherp, elegant, praegnant de waarheden in kwestie te formuleren, om gedachten in geest en hart der lezers zeker en onuitwisbaar in te griffen. Wij geven toe, dat Tertullianus, ook wanneer hij ernstige waar-

heden wil mededelen, meermalen behagen schept in klank en rhythme en rijm-op-zich, en omdat het van hém is²⁰; maar dat neemt niet weg, dat de verhouding tot het zakelijke element bewaard blijft. In De pallio echter is dit zakelijke element en die dienende functie ten enenmale zoek. Tenzij wij eronder verstaan, dat heel die overrompelende stijlvaardigheid dient, om Tertullianus' glorie te vermeerderen, zijn eerezucht te bevredigen.

²⁰ Verg. b.v. De anima 14. 4.

VIERDE HOOFDSTUK

SLOTBESCHOUWING

§ 1. *De meningen onzer voorgangers*

Tot nog toe is het voornaamste streven der geleerden, die zich met de studie van Tertullianus bezig hielden, geweest, de tekst van *De pallio* te leren verstaan. Het werkje wemelt immers van zoveel duistere, moeilijk te interpreteren plaatsen, dat op de verklaring der onderdelen de meeste aandacht viel. Een van de eerste commentatoren, *Claudius Salmasius*, heeft hier baanbrekend werk verricht. Wanneer men de stand der wetenschap van zijn dagen beschouwt en met name overweegt, welke vooruitgang in de loop der eeuwen is gemaakt op gebied van tekstkritiek, lexicologie, archeologie, encyclopedische kennis, en ten slotte de statige rij boeken nagaat die, de een op de ander voortbouwend, de lectuur van *De pallio* aanmerkelijk hebben verlicht, dan moet men onomwonden het meesterschap van *Claudius Salmasius* erkennen. Het feit dat hij zijn bevindingen neerschrijft in een verrukkelijk latijn, doet de veelzijdigheid zijner talenten in een nieuwe glans schitteren.

De eerste, die na *Salmasius* een afzonderlijke studie aan *De pallio* wijdt, is *Noeldechen*¹. Hij ziet het werkje als een product van een door haat en laster opgejaagde geest. Het is dan ook onevenwichtig, christelijk en niet-christelijk tegelijk. Bewonderaar van *Tertullianus* als hij was, heeft *Noeldechen* zich laten leiden door het verlangen, het werkje in zijn geheel en de

¹ *Noeldechen*, *Tertullian Von dem Mantel, Eine Prosasatire des Kaiserreichs*. (Jahrbücher für protestantische Theologie, 1886, XII, blz. 615-660).

verschillende onderdelen afzonderlijk voornamelijk te verklaren uit de tijd en omstandigheden, waarin het geschreven werd. Zijn rijke fantasie heeft hem hierbij parten gespeeld, zodat hij de grenzen tussen mogelijkheid, waarschijnlijkheid en werkelijkheid uit het oog heeft verloren. Ditzelfde merken we op in zijn later geschreven boek: *Tertullian*².

In de *Revue des deux mondes* 1889-'90 publiceert G. Boissier een serie artikelen over „Le Traité du manteau de Tertullien”, welke zijn opgenomen in zijn boek: „La fin du paganisme”. In zeer elegante stijl verdedigt Boissier de mening, dat Tertullianus met deze „declamatio” bezweken is voor de verleiding weer eens aan litteratuur te doen. Het is niet, zoals bij Noeldchen, een overspannen gemoed, dat zich moet luchten; het is een bravourstukje van de rhetor die tè lang gezwegen had: „Il redevint, pour un moment, le rhéteur et même le philosophe d'autrefois. Il lâcha la bride aux métaphores, il mit toute son érudition en mouvement, il se fit plus maniéré, plus subtile, plus raffiné qu'il n'avait jamais été; il tint à se dépasser lui-même. Le résultat de ce beau travail fut le traité du Manteau. Ce traité n'est donc en lui-même qu'un jeu d'esprit, une curiosité littéraire...³. De gedachte door Boissier voor het eerst geformuleerd, vond weerklank bij vele auteurs, die na hem De pallio behandelden⁴.

Kort na Boissier vat Monceaux zijn indruk over De pallio als volgt samen: „...au plus fort de ses polémiques il (Tertullianus) compose son bizarre traité du Manteau, simplement pour prouver à tous qu'il n'a rien perdu de sa virtuosité”⁵. Maar niet tevreden met deze verklaring, ziet hij in De pallio meer dan een „jeu

² Noeldchen, *Tertullian*. Gotha 1890, blz. 261-271.

³ Boissier, *La fin du paganisme*, blz. 300.

⁴ Verg. Denis van Berchem, Le „De pallio” de Tertullien et le conflit du christianisme et de l'empire, in : *Musaeum Helveticum*, I (1944), blz. 108. Verder: P. de Labriolle, *Hist. de la litt. lat. chrétienne* I, blz. 130.

⁵ P. Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne* I, blz. 405.

d'esprit": het is ook een „profession de foi”⁶. Nochtans welk een merkwaardige geloofsbelijdenis: niet begrijpelijk voor de heidenen, maar wel voor de christenen! Ziehier, hoe Monceaux zich de zaak voorstelt: „Il se cache autre chose sous ce jeu d'esprit et quelque chose de très sérieux . . . Ici l'idée maîtresse de l'auteur est comme diffuse, exprimée à mots couverts, voilées à dessein aux yeux des profanes, c'est à dire des payens; claire seulement pour les initiés, c'est à dire pour les chrétiens de Carthage. Cette idée qui se trahit surtout à la fin, c'est que le rigorisme chrétien doit se marquer jusque dans la tenue extérieure”⁷.

Het is een vreemde oplossing. Wie van de eenvoudige christenen heeft deze „profession de foi” kunnen volgen? Geschreven als ze is in bijna onverstaanbare taal, gekruid met pikanterieën, die het oor van iedere gelovige pijnigen, was ze wel zeer ongeschikt om als zodanig begrepen, laat staan aanvaard te worden. En van de andere kant beschouwd: waarom sprak hij ze zó verhuld uit tegen verstokte heidenen? Al is Monceaux' oplossing niet te aanvaarden, toch heeft hij de grote verdienste, dat hij gezocht heeft naar een oplossing. Hij heeft zich niet tevreden gesteld met een onderzoek naar de uiterlijke aanleiding van het werkje, maar de diepere zin ervan willen vinden.

Voortbouwend op het werk van Boissier ziet Geffcken De pallio als een cynisch-stoische diatribe en tracht aan te tonen, dat Tertullianus geen eigen werk heeft geleverd, maar rijkelijk geput heeft uit vroegere bronnen. Als reactie op de fantasieën van Noeldchen vindt Geffcken er een zekere voldoening in, te kunnen verklaren: „. . . . es genüge hier, mit Hilfe sehr bezeichnenden Indizien einen starken Verdacht gegen die Selbständigkeit unserer Schrift (sc. De pallio) erweckt zu haben”⁸. En na nieuwe

⁶ o.c. blz. 407.

⁷ o.c. blz. 411.

⁸ J. Geffcken, Kynika und Verwandtes, blz. 90.

gegevens te hebben aangevoerd, zegt hij: „ich traue Tertullian gewaltige Steigerung aller Pointen, auch neue Lichter zu, aber er malt schlieszlich doch recht oft auf früherer Grundfarbe”⁹. Helaas gaat Geffcken te ver wanneer hij het gehele werkje wil terugbrengen tot een gemakkelijke bewerking van een bepaalde Menippische satire, welke bovendien niet bewaard is gebleven!¹⁰ Daar komt nog bij, dat De pallio onder zijn kille hand is vermagerd tot een skelet zonder vlees en bloed, daar hij het los maakt van alle omstandigheden van tijd, plaats en personen. Met name in dit punt is hij zelf slachtoffer geworden van zijn reactie op Noeldchen. Met dit al heeft Geffcken tot op zekere hoogte zeer verdienstelijk werk geleverd. Het is een positieve winst in de kwestie De pallio, dat hij gewezen heeft op het genre en op de eisen die dit stelde ten opzichte van de keuze der argumenten, de bouw van het werk, de stijl¹¹.

Geffckens werk dat, zoals gezegd, een reactie op Noeldchen was, riep zelf reactie op. Ze kwam van de kant der Italiaanse school. In 1929 publiceerde Maria Zappala twee artikelen in het pas opgerichte tijdschrift *Ricerche religiose*¹² over De pallio¹³. Schrijfster neemt hierin vooral stelling tegen Geffcken, „lo studioso tedesco”, die weliswaar „un brilliantissimo saggio” heeft gewijd aan De pallio, maar het werkje buiten plaats, tijd en vóóral buiten het christelijk karakter van Tertullianus’ oeuvre heeft geplaatst. Hiertegenover formuleert Zappala

⁹ o.c. blz. 110.

¹⁰ o.c. blz. 134.

¹¹ o.c. blz. 107-108.

¹² *Ricerche Religiose* werd opgericht door de apostaat Ernesto Buonoajuti, een modernist, die door de Kerk was geëxcommuniceerd. Naar aanleiding van het verdrag van Lateranen werd het in 1929 opgeheven. Thans zijn er weer pogingen ondernomen het tijdschrift opnieuw te doen verschijnen.

¹³ M. Zappala, *L'ispirazione christiana del „De Pallio” di Tertulliano*, in: *Ricerche Religiose*. Roma, 1925 (vol. I) blz. 132-149 en: *Le fonti del „De Pallio”*, blz. 327-354.

klaar en duidelijk haar mening met de woorden: „Noi riteniamo al contrario che uno specifico contenuto sia nei motivi centrali dello scritto”¹⁴). Die inhoud is van zuiver christelijke inspiratie. Zij ziet in *De pallio* talrijke overeenkomsten met de theorieën door Tertullianus voorgestaan in *De spect.*, *De cor.*, *De idolol.*, wat betreft de houding van de christen in en tegenover het openbare leven; in *De cult. fem.*, *De virg. vel.* en meerdere andere geschriften, wat betreft het persoonlijk beleven der christelijke deugden. „Volgens Zappala is *De pallio*, hoewel niet expliciet, de eerste Montanistische geloofsbelijdenis van den Afrikaanschen apologeet, voor wien het aantrekken van het pallium enkel het symbool was van zijn moreel programma: het ascetisme”¹⁵.

Wij achten het onnodig Zappala's redenering in détails na te gaan en te weerleggen, doch geven er de voorkeur aan de bron aan te wijzen, waaruit tenslotte al haar conclusies voortvloeien. Het is een fundamentele misvatting geweest, dat schrijfster bij de vele parallelplaatsen, die zij aangeeft tussen dit werkje en de overige geschriften van Tertullianus, *De pallio* op één lijn daarmee stelt, m.a.w. dat zij het eigen genre ervan miskent. Een tekst van *De pallio* heeft voor haar dezelfde waarde als een passus uit welk ander van zijn werken ook. Zappala heeft zich laten misleiden door louter verbale overeenkomst. Het diepgaande verschil tussen de eenvoudige bouw, bedoeling en vorm der overige geschriften enerzijds en de gemaniëerde behandelingswijze van *De pallio* anderzijds, laat zij buiten beschouwing. Dit opvallend verschil, tengevolge waarvan eeuwenlang *De pallio* een vraagteken is geweest voor iedere Tertullianuskenner, waarschuwt ons voor simplistische parallellen. Wij verwijzen hier naar hetgeen wij gezegd hebben in hoofdstuk II en III.

¹⁴ o.c. blz. 141.

¹⁵ Gerlo, I, blz. 35.

Al erkennen wij gaarne met Gerlo¹⁶, dat Zappala verdienste heeft, in zover zij De pallio geïntegreerd heeft in het gehele oeuvre van Tertullianus, al waarden wij, dat zij Geffcken's geforceerde opinie van excessen heeft ontdaan, toch kunnen wij haar niet volgen, in zover zij het christelijk karakter van De pallio ten zeerste overdrijft.

In 1940 verscheen het zeer zorgvuldig bewerkte boek van Gerlo, dat wij reeds meermalen met grote waardering vermeldde. Hoe belangrijk de tekstuitgave, de vertaling en de doorlopende commentaar ook is, een nieuw standpunt wat betreft de betekenis, de zin van het werkje neemt hij niet in, en wil hij o.i. ook niet innemen. Hij schijnt zich aan te sluiten bij Zappala, maar distantieert zich toch ook weer van haar. We mogen wellicht zijn mening uitgedrukt lezen in deze woorden: „Kortom, Zappala heeft afdoende aangetoond — en dit te hebben gedaan is geen geringe verdienste — dat De pallio geen absolute breuk betekent in het werk van Tertullianus: uiteindelijke bedoeling en inspiratie zijn christelijk. Doch dit geldt alleen maar den diepen grond of liever den achtergrond van De pallio. Wat genre en inkleeding betreft, is en blijft De pallio veeleer een voortbrengsel der heidense kultuur. Zappala's betoog heeft ons inziens te weinig rekening gehouden met de uiterlijke kant van het opusculum en dienvolgens ook het buitensporig karakter van De pallio al te zeer geminimiseerd. De buitengewone excentriciteit van De pallio staat echter buiten kijf”¹⁷.

Na de enigszins simplistische oplossing van M. Zappala heeft als laatste Denis van Berchem een studie aan De pallio gewijd in een suggestief artikel: *Le „De Pallio” de Tertullien et le conflit du christianisme et de l'Eglise*¹⁸. In een zekere zin raakt

¹⁶ Gerlo, I. blz. 34-35.

¹⁷ o.c. blz. 35.

¹⁸ *Museum Helveticum* I (1944), 100-114.

dit artikel onze studie niet. Van Berchem beschouwt n.l. De pallio als historische bron; neemt daaruit als feit aan, dat Tertullianus de toga gewisseld heeft met het pallium, en tracht met behulp van enige fragmenten uit De pallio aan te tonen, dat deze verandering van kleding een symbool is van de strijd tussen christendom en Romeins heidendom. Wij echter beschouwen De pallio op zich en vragen, welke de doelstelling van deze declamatio is, nièt, welke gronden Tertullianus bewogen hebben van kledij te wisselen.

Toch dient van Berchem hier te worden besproken. Immers: indien werkelijk het feit van de wisseling toga-pallium een onwraakbaar getuigenis van christelijkheid ware en een breken met de Romanitas, dan zou iedere verdediging van dit feit, hoe curieus en vreemd ook opgezet, mits ze waardig blijft, aanspraak maken op een christelijke waardering. M.a.w. Tertullianus zou De pallio bedoeld hebben als een weliswaar excentriek, maar toch zuiver christelijk-apologetisch geschrift.

Dit vooropgesteld zijnde, menen wij de volgende bezwaren tegen van Berchem te moeten opperen. Ten eerste: het wisselen van toga met pallium is niet een getuigenis van christelijkheid, zelfs niet van anti-Romeinse gezindheid. Ten tweede: dato, non concessio, dat deze wisseling van kleding een specifiek christelijke daad geweest was, dan nog moeten wij de verdediging hiervan, zoals Tertullianus ze in De pallio geeft, als een christen onwaardig, afwijzen. Het doel immers heiligt alleen de indifferente middelen, maar nooit de verkeerde. Welnu Tertullianus maakt in De pallio gebruik van middelen, die niet in overeenstemming zijn te brengen met de christelijke normen, volgens welke de gelovigen — ook Tertullianus zelf — toen ter tijd leefden.

Aangezien dit tweede punt onmiddellijk volgt uit ons tweede hoofdstuk, behoeven we hierop niet verder in te gaan. We wenden ons tot de behandeling van ons eerste bezwaar: de wisseling toga-pallium is geen onwraakbaar getuigenis van christelijkheid, noch

van anti-Romanitas.

1e. Van Berchem zegt: „Il est tout aussi grave pour qui n'est pas citoyen de porter une toge, car c'est usurper la condition de citoyen, que de ne pas la porter, car c'est faire fi de sa condition, et la honte rejaillit sur toute la civitas”¹⁹. Kort tevoren echter de palliumdracht besprekend, schrijft hij: „Mais il faut prendre garde que le pallium ne sert plus à caractériser une profession, une classe sociale qu'une nation. Tertullien dit expressément du pallium qu'il est porté un peu partout (*passivitus*) et qu'il sert à tout le monde (*omnibus utile*)”²⁰. Men voelt de inconsequentie. Hebben al die palliumdragers afstand gedaan van hun „civitas” en zich gekeerd tegen de staat? Of zijn al deze mensen van verschillend beroep, sociaal milieu en verschillende natie niet-cives geweest? Op beide vragen moet ontkennend geantwoord worden krachtens de gegevens, door van B. zelf versterkt²¹.

2e. Van Berchem licht de betekenis van Tertullianus' kledij-verandering toe met de volgende woorden: „Le geste de Tertullien a un précédent remarquable, car il dénote un état de mauvaise humeur et de rancune à l'égard de Rome et du prince: c'est celui de Tibère, dans son exil volontaire de Rhodes: *redegitque se deposito patrio habitu ad pallium et crepidas* (Suet., Tib. 13)”²². Wij menen de erudiete schrijver in dit punt te moeten betichten van gebrek aan historisch perspectief. Tussen de geste van Tiberius en die van Tertullianus in De pallio ligt een tijdsruimte van meer dan twee eeuwen. Tiberius vertrekt naar Rhodus ± 6 vóór Christus; Tertullianus schrijft zijn De pallio rond 210 ná Christus. In die twee eeuwen is de waarde van de toga aanmerkelijk ge-

¹⁹ o.c. blz. 108.

²⁰ o.c. blz. 107.

²¹ Verg. wat v. Berchem o.c. blz. 107 zegt: „Il y a des palliums des riches et des palliums des pauvres.”

²² o.c. blz. 108, noot 36.

wijzigd. Men sla slechts een eenvoudig lexicon na: „Das Obergewand war die Toga, das alte römische Nationalkleid, ohne die bis in die erste Kaiserzeit hinein kein anständiger Römer sich auf der Strasze sehen lassen durfte; von dieser Zeit an kam sie in Abnahme und wurde nur noch als Festgewand, Amts- und Hofkleid getragen Ein dem griechischen Himation entsprechender Umwurf, der im 1. Jahrhundert vor Chr. viel statt der Toga getragen wurde, ist das Pallium, das Augustus bei öffentlichem Erscheinen auf Forum und Circus verbot“²³.

Ware De pallio enige eeuwen vroeger geschreven, dan zou van Berchems hypothese zin gehad hebben. Nu echter maakt ze de indruk van een anachronisme. Het voorbeeld van Tiberius heeft derhalve geen reële waarde; het is slechts een toevallige gelijkheid van woordgebruik. Bovendien moet men voor ogen houden, dat Tiberius, hoewel toen nog niet Keizer, toch een zeer hooggeplaatst staatsfunctionaris was. In die functie betekent het afleggen van het officieel voorgeschreven ambtsgewaad een beginselverklaring. Hetzelfde geldt voor de suggestieve voorbeelden, die Van Berchem aanhaalt uit de rechtspraktijk der eerste eeuw vóór Christus. Cicero, zo zegt hij, klaagde Verres aan wegens het afleggen van de toga; Rabirius Postumus werd gedagvaard, omdat hij te Alexandrië een pallium had gedragen in dienst van koning Ptolemaeus²⁴. Wederom antwoorden wij: ten eerste liggen er tussen Cicero's pleidooien en De pallio ruim 250 jaar; vervolgens wordt de beschuldiging uitgebracht tegen staatsfunctionarissen²⁵. 30. Van Berchem meent, dat Tertullianus geen ander middel

²³ Lübkers Reallexikon⁸, Berlijn 1914, s.v. Tracht. Verg. verder Pauly-Wissowa, s.v. Toga.

²⁴ Van Berchem, o.c. 108.

²⁵ Verg. Lillian M. Wilson, *The clothing of the ancient Romans*, Baltimore 1938, blz. 82: „...there is no foundation for the assumption sometimes made that the pallium was at any time unpopular at Rome, and that it was only used after the time of Tiberius. The Passages in literature which express disapproval of it only condemn its use when the occasion or

'had om zijn anti-Romanitas en zijn christelijke gevoelens te uiten dan door de symbolische wisseling van toga met pallium. „Tertullien ne pouvait naturellement pas exprimer ouvertement ses sentiments. Son geste était par lui-même suffisamment explicite. S'il en avait donné la raison véritable, il se fût exposé à des poursuites et surtout il n'eût pas été lu. Voilà l'origine de ce plaidoyer fantaisiste”²⁶.

Tot onze spijt kunnen we deze mening niet aanvaarden. Waarom kon Tertullianus, toen hij het Apol. schreef, wèl volstrekt onomwonden zijn gedachten uiten? Telkens als men dat werk leest, stuit men op wat Monceaux noemt „une énigme”. Terecht. „Il eut l'audace de s'attaquer aux gouverneurs des provinces d'une manière très irrévérencieuse, de railler tout ce que les romains respectaient, et il le fait au moment où la persécution sévissait à Carthage”²⁷. Terwijl zijn medechristenen in de gevangenis lijden om hun christengeloof, geselt hij de *Romani imperii antistites* (Apol. I, 1) openlijk, en op een wijze die reactie moet wekken. En ondanks dit alles is het Apol. het meest gelezene van zijn werken.

Maar er is meer. Waarom durft Tertullianus in De cor. en De idol. zijn mening — volgens van Berchem — wèl openlijk uiten? En dat op een terrein, dat ongemeen gevaarlijker was dan de persoonlijke geste van De pallio? „Le De pallio précède de peu le De Corona et De Idololatria, dont les thèses conduisent à refuser de servir l'Etat comme soldat, magistrat ou contribuable, et à rompre tout commerce avec la société payenne”²⁸. Waarom durft

the official or social position of the wearer required him to appear in the toga — the Roman national garment — as in the case of Tiberius related by Suetonius....

²⁶ van Berchem o.c. blz. 109.

²⁷ Monceaux, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne, I 183. Dezelfde verwondering bij Waltzing, Tertullianus Apologétique. Texte, Introduction XXXII, die Monceaux' woorden aanhaalt.

²⁸ v. Berchem o.c. blz. 113.

Tertullianus wél openlijk in Ad Scap. de landvoogd te wijzen op de geweldige massa christenen, die Scapula niet zonder gevaar kan vervolgen?²⁹

Wie tenslotte Tertullianus „geroken heeft uit zijn werken”, ziet niet in, waarom een geweldenaar, een rigorist, een doordrijver, die eigenlijk snakte naar het martelaarschap,³⁰ „ne pouvait naturellement pas exprimer ses sentiments”.

Waardevoller wellicht dan historische beschouwingen is het getuigenis van Tertullianus zelf. Algemeen bekend is het standpunt, dat hij in zake loyaliteit tegenover Keizer en Rijk inneemt in het Apol. De levensgevaarlijke aanklacht van majesteitsschennis en vijandschap tegen de Romeinse staat weerlegt hij uitvoerig. (Cap. 28-45). Wij willen ons op deze teksten hier niet beroepen, daar zij uit Tertullianus' eerste periode zijn. Voor ons doel is het nuttiger enige teksten te citeren uit zijn Montanistische tijd. Ad Scap. 2 bespreekt hij de noodzakelijkheid van vrijheid van godsdienst, ook in zake offerhandelingen. Dit biedt hem de gelegenheid over te gaan tot de houding, die de christenen tegenover de keizer hebben in te nemen: *Sic et circa maiestatem imperatoris infamamur, tamen numquam Albiniani nec Nigriani vel Cassiani inveniri potuerunt Christiani, sed idem ipsi qui per genios eorum in pridie usque iuraverunt, qui pro salute eorum hostias et fecerant et voverant, qui Christianos saepe damnaverant, hostes eorum sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedum imperatoris, quem sciens a deo suo constitui necesse est ut et ipsum diligit et revereatur et honoret et salvum velit cum toto Romano imperio, quousque stabit: tamdiu enim stabit . . . Ita nos magis oramus pro salute imperatoris, ab eo postulantes qui praestare potest. Et*

²⁹ Ad Scap. 2 (Oehl. I, 542).

³⁰ Een der kernpunten van het Montanisme, waartoe Tertullianus juist in de tijd, dat hij De pallio schreef, overhelde, was de rigoristische leer omtrent het martyrium. Verg. de Labriolle, Histoire de la littérature latine chrétienne I², blz. 143-144.

*utique ex disciplina patientiae divinae agere nos satis manifestum esse vobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars paene maior civitatis cuiusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes, nec aliunde noscibiles quam de emendatione vitiorum pristinorum*³¹.

Uit deze tekst blijken duidelijk twee punten: Tertullianus' loyaliteit tegenover keizer en rijk; volkomen gemis aan distinctief in kleding³².

Een kostbare aanvulling van de boven geciteerde tekst biedt ons De idol. cap. 18, waar Tertullianus een stukje theorie geeft over het Romeins burgerschap. Samenvattend zegt hij: . . . *quemadmodum et Joseph, qui servus fuerat, et Daniel, qui per captivitatem statum verterat, civitatem Babyloniam et Aegyptiam sunt consecuti per habitum barbaricae ingenuitatis, sic penes nos quoque fideles, si necesse fuerit, poterit et pueris praetexta concedi et puellis stola, nativitatis insignia, non potestatis, generis, non honoris, ordinis, non superstitionis*³³. Hieraan behoeven we niets toe te voegen; de teksten spreken voor zichzelf.

Wij meenden uitvoeriger bij van Berchem's artikel te moeten stilstaan, niet alleen, omdat het bij ons weten de laatste studie over De pallio is, maar ook omdat grote eruditie en boeiend combinatievermogen de waarheid niet hebben gevonden, alleen door het feit, dat van De pallio niet de kern is gevat.

Wij hopen, dat we de meningen onzer voorgangers juist hebben weergegeven. De opvatting van Birt³⁴ en van Marra³⁵ hebben

³¹ Oehl. I, 541-542. We schreven, dat we ons niet wilden beroepen op de teksten van het Apol. Inmiddels doet Tertullianus zelf dit. Meerdere commata zijn bijna letterlijk terug te vinden in Apol. 32 en 39.

³² Ten onrechte concludeert Lillian M. Wilson uit De pallio „It (n.l. het pallium) was the characteristic drapery of Aesculapius and of philosophers, and was adopted as the mantle of the Christians”. o.c. blz. 80.

³³ R.W. 51, 23-28.

³⁴ T. Birt, Zwei politische Satiren des alten Rom. Marburg 1888.

³⁵ G. Marra, Tertulliano „De Pallio”, Napels 1937.

we onbesproken gelaten, daar zij vrijwel overeenkwamen resp. met Noeldechen en Zappala.

2. *Ons standpunt*

Nu wij ons materiaal verwerkt hebben en de mening der geleerden, die zich met *De pallio* bezig hielden, hebben besproken, willen we onze resultaten samenbundelen en onze conclusies trekken.

In Hoofdstuk I hebben wij ons als het ware gedwongen, de loupe in de hand te nemen, om scherp en rustig de aard van het stuk proza, dat *De pallio* heet, te onderzoeken. Daar blijkt ons, dat Tertullianus gestreefd heeft naar een dictie die onvoorwaardelijk aandacht eist voor de kundigheid van de schrijver. De *virī semper principes* hebben moeten genieten van de superprestatie in taalacrobatiek; zowel het geheel als ieder onderdeel afzonderlijk is voor hen geweest een ware sensatie, zoals het voor ons is een ware probatie.

Nadat wij in het eerste hoofdstuk scherp gesteld zijn tegenover het kleine werkje van Q. S. F. Tertullianus, komen wij in hoofdstuk II tot de merkwaardige bevinding, dat Tertullianus hier in vijf punten radicaal afwijkt van alles wat hij vóór en ná *De pallio* heeft geschreven. Mochten wij in hoofdstuk I ons nog troosten, dat wij met Tertullianus-declamator te doen hadden, een facet dat wij, al is het niet van harte, toch nog wel aanvaarden kunnen, in hoofdstuk II ontmoetten wij tot onze ontstelling Tertullianus-negator: negator sui! Welke middelen we ook aanwenden om „de Meester” te redden, er is niet aan te ontkomen: Tertullianus is hier *negator sui*, hij verloochent het beste, wat wij elders in hem bewonderden. Ten eerste: in het onwaardig spelen met de wijsheid van de H. Schrift. Hij verlaagt het woord Gods, de Openbaring, tot middel om zichzelf superieur in kennis te tonen boven zijn toehoorders: de H. Schrift is in plaats van *instrumentum salutis* door hem verlaagd tot *instrumentum vanae gloriae*.

Ten tweede: de profane poëten en bij voorkeur de losbandige toneelschrijvers, die voor de Apologeet nooit anders zijn geweest dan hoogst gevaarlijke, want hoogst bedriegelijke waarheidsverkrachters, worden in De pallio door hem begroet als degenen, die met hun mooie taal de gedachten van de schrijver bevestigen.

Ten derde: de Apologeet die zijn scherpste distincties en formuleringen moet vinden, om de houding van de christengelovige tegenover de keizer en de keizercultus te bepalen, die een taak te vervullen heeft, welke de missionerende Kerk in later eeuwen bij andere volkeren nooit anders dan met geweldige inspanning van denkkraft heeft volbracht, diezelfde Apologeet vergenoegt er zich in De pallio mee, lof toe te zwaaien aan de Overheid, die menig trouw christen tot de gruwzaamste marteldood veroordeelde. Heeft Tertullianus vroeger niet zelf zijn medelijden getoond met de *benedicti martyres designati*? Wat betekenen de zo uitbundig geprezen stoffelijke winsten, door de keizer behaald, tegenover één mens, die door dezelfde keizer tot martelaarschap, ja misschien tot afval werd gedwongen?

Ten vierde: de christen Tertullianus die zijn hele leven gewerkt en gezwoegd heeft, om zijn medechristenen te waarschuwen voor de geleerd-doende filosofen, tegen wie zij als eenvoudige christenluyden vanzelfsprekend opzagen; de man die, gewapend met het Woord Gods, de schijnwijsheid der wereldse filosofen aan de kaak stelde — méér zelfs dan wij wensen —, die man schaaft zich in hun rijen en gaat er groot op!

Ten vijfde: Tertullianus, de voorvechter der christelijke reinheid, de schrijver van De spect., De idol., Ad ux., De cultu fem., De exhort. cast., De monog., De pud., De virg. vel. verlaagt zich in De pallio tot het peil van een lichtzinnige man-van-de-wereld, wiens taal in een christelijk milieu niet gesproken, zelfs niet verstaan wordt. Voor de waarschuwing der ascetische schrijvers, dat ijdelheid en hoogmoed leiden tot zinnelijkheid: *Ubi superbia crescit, deficit castitas*, is Tertullianus in De pallio een

afschrikwekkend voorbeeld. Om succes, bijval, toejuiching te ontvangen van zijn decadente toehoorders, heeft hij niet geaarzeld, de fel verdedigde *flos morum*, het *fundamentum sanctitatis* en *praeiudicium omnis sanctitatis* met voeten te treden.

Wij kunnen er niet aan ontkomen: uit hoofdstuk II blijkt zonneklaar, dat De pallio een anomalon is, niet alleen in de uiterlijke vorm, maar ook en veel meer wat betreft de zielehouding van Tertullianus.

De conclusies waartoe hoofdstuk II ons bracht worden langs een geheel andere weg bevestigd door het onderzoek naar de stilistische verzorging in hoofdstuk III. Hieruit wordt duidelijk, enerzijds de gapende wanverhouding tussen gedachteninhoud en vormgeving, anderzijds de wil, de doorgezette, niets ontziende wil, om te verbluffen, te imponeren, te overtroeven. Bijzondere aandacht heeft hierbij gehad cap. IV, de vergaarpplaats der pikante-rieën. Iedere zin, ieder „komma”, ieder woord draagt de neerslag van die wil. Alles wat Tertullianus wist, bezat, verworven had aan litterair kennen en kunnen, is ingezet om een futuliteit. Helaas! was het maar een futuliteit: alles is ingezet om de ijdelheid van Tertullianus te bevredigen: wie is als Quintus Septimius Florens Tertullianus?

Dit voor ogen houdende kunnen we thans ook een antwoord geven op de vraag: „Is De pallio een christelijk ascetisch, apologetisch, moralistisch geschrift of niet?”

Het staat niet — gelijk Geffcken betoogde — zó los van het christendom, dat het een baar plagiaat zou zijn van een zuiverheidens origineel. Het is echter evenmin — dit tegen Zappala — een echt christelijk geschrift, waarin het geloof zou worden verdedigd, of tot diepere beleving der Christelijke deugden zou worden aangespoord. Ongetwijfeld is de schrijver een christen. Dit feit spreekt hij onverbloemd uit. Maar wat hij verdedigt, is niet het christendom, ook niet het Montanisme, doch zijn eigen eer. Tertullianus' houding is principieel dubbelhartig: enerzijds staat

hij bekend als dé christelijke apologeet, anderzijds verdedigt en verheerlijkt hij zichzelf. Uit deze houding alleen worden o.i. de tegenstrijdige indrukken, die de lezing van *De pallio* wekt, verklaard. We mogen nog een stap verder gaan: de ongebreidelde zucht om zich boven allen superieur te tonen, heeft zelfs de litteraire waarde van Tertullianus' geschrift geschaad. Iedere zin, men zou bijna kunnen zeggen ieder woord is zó geslepen, dat het de aandacht van de lezer móét wekken. De ene vondst verdringt de andere. Het is als een overladen mozaïek, waarin het geflonker der onderdelen de indruk van het geheel overstraalt. Aldus mist het werkje de glans der eenvoud, die het kenmerk is van ieder waar meesterwerk.

Ziehier de conclusies welke o.i. strikt volgen uit het aangevoerde materiaal.

Toch schijnt ons ditzelfde materiaal nog boven die conclusies uit te voeren en ons in een richting te stuwen, waarin gezocht moet worden om verder door te dringen in de persoonlijkheid van Tertullianus. Wij hebben bewezen, dat *De pallio* op velerlei punten een anomalon is in Tertullianus' oeuvre. Terecht. Maar daarnaast staat, dat het toch *Tertullianus* is geweest en niemand anders die het schreef. Het werkje moet dus harmonisch geplaatst kunnen worden in zijn karakterbeeld. Een persoon is een eenheid, wat niet hetzelfde is als eenvormigheid. De vraag is derhalve: welke is de karakteristiek, waaruit *De pallio* natuurlijkerwijze kon ontstaan? Beschouwen wij het als een louter bravourstukje, dan valt het niet moeilijk, dit te plaatsen in Tertullianus' gehele karakterbeeld. De gedurfde, gewaagde wijze van stileren en apologetiseren biedt hiervoor meer dan voldoende aanknopingspunten. Een geweldenaar, zoals we hem meermalen noemden, is zeer zeker tot een bravourstukje in staat.

Doch de ontdekkingen die wij deden in hoofdstuk II, de merkwaardige feiten die zich onweerstaanbaar aan onze geest opdrongen, duiden ten stelligste aan, dat we *De pallio* niet louter

als bravourstukje mogen zien. Het onwaardig spelen met de H. Schrift, het collaboreren met filosofen, het losse loven der keizerlijke overheid, het jongleren met profane litteratuur en ten slotte het spelen met vuur in zijn pikanterieën, zijn elementen die de grenzen van het simpele bravourstukje overschrijden en ons nopen te concluderen tot iets diepers.

Alvorens onze redenering voort te zetten, is het o.i. dienstig, ons een ogenblik scherp voor ogen te stellen, dat De pallio niet het werk van een ogenblik is, niet het toegeven aan wat de middeleeuwse filosofen en theologen zo plastisch noemen een „*motus primo primus*”, een zwak moment van een overigens sterke wil, maar een welbewust zich overgeven aan een vooropgezet doel, een langdurig zich koesteren in de uitwerking van een met overleg opgezet plan. Zeker, in tegenstelling met het Apol. is de conceptie van De pallio een bevlieging, een oppervlakkige en losse samenvoeging van vijf gezichtspunten. Maar de uitwerking is arbeid van naarstig zoeken en speuren geweest. Wie zich enig idee wenst te vormen omtrent de door Tertullianus benutte bronnen, behoeft slechts het werk van Gerlo op te slaan, om zich te realiseren, welk een enorme eruditie in die enkele korte hoofdstukjes verwerkt is. Voegt men hieraan toe de stilistische vormgeving, waarin *pointe* volgt op *pointe*, *sonnet* op *sonnet*, zodat men geneigd is te denken aan een uitstalkast, waarin de gehele voorraad van het magazijn met bewonderenswaardige toelag en vindingrijkheid is geëtaleerd, dan volgt daaruit, dat De pallio de vrucht is van een geesteshouding die niet van voorbijgaande aard is geweest, maar diep in het karakter ligt verankerd. Deze beschouwing is niet onthloot van waarde in de oplossing van het probleem dat ons nu bezig houdt.

De schrijver van De pallio steekt schril af tegen de beheerste verdediger van het christelijk geloof in het Apol.; tegen de deemoedige zondaar, die aan het slot van zijn aanmaning tot boete

eerlijk bekend: *Peccator enim omnium notarum cum sim, nec ulli rei nisi paenitentiae natus, non facile possum super illa tacere*³⁶; tegen de bescheiden gelovige, die, na anderen onderricht te hebben, vraagt om het gebed zijner medegelovigen³⁷; tegen de fijnvoelende zieleleider, die uiterst bezorgd is het tedere geweten der christenen te verontrusten³⁸; tegen de medelijdende christen, die minstens schriftelijk zijn troostend woord wil richten tot de martelaren; tegen de verontwaardigde exegeet, die Marcion beticht van vervalsing van de tekst, die hem boven alles heilig is; kortom tegen de Tertullianus, die zelfvergeten zijn medebroeders van dienst wil zijn. Maar het wijkt niet essentieel af van de Tertullianus, die tegen elke prijs gelijk wil hebben; die hartstochtelijk gehecht is aan zijn eigen mening en liever alles zal doen dan een begane vergissing erkennen³⁹; die het niet kan verkroppen, als iemand, wie dan ook, hem zegevierend zou willen braveren. Het komt er dan niet op aan, wie zijn tegenstander is. Is het, zoals in De an., de reeds lang door het hoogste kerkelijk gezag veroordeelde Simon Magus; of zijn het, zoals in De praescr. haer., de filosofen en ketters; of, zoals in De iejun. adv. psych. zijn medegedoopten; of, zoals in De pud., de Bisschop, misschien zelfs de Bisschop van Rome of zoals in De pallio de heidense litteratoren van Carthago, die onvoorzichtiglijk zijn nieuwe dracht hebben bespot! Tegen die Tertullianus, die zijn gekrenkte trots zo zeer de vrije teugel laat, dat hij louter om het overwinnen, alles wat hij als heilig en dierbaar verdedigd heeft, met voeten treedt⁴⁰, tegen hem steekt de schrijver van De pallio, waarin H. Schrift, Openbaringswijsheid, eerbaarheid geofferd worden om zijn supe-

³⁶ De praescr. haer. 12 (Oehl. I. 665).

³⁷ De bapt. 20 (R.W. 218, 15).

³⁸ De bapt. 12 (R.W. 211, 5-7).

³⁹ Verg. de Labriolle Hist. de la litt. lat. chrét. I. 138.

⁴⁰ Verg. d'Alès, la théologie de Tertullien. blz. 490; de Vries. Bijdrage tot de Psychologie van Tertullianus, blz. 68-69.

rioriteit te bewijzen, niet af. Integendeel!

Voorzover wij weten, heeft men bij de studie van Tertullianus steeds als uitgangspunt genomen het wonderschone Apologeticum. Terecht heeft dat werk zijn roem gevestigd. Door de christenen van alle eeuwen is het gelezen en geprezen. Van deze Tertullianus uitgaande moet De pallio een onverklaarbaar element blijven en mocht men al een poging wagen om het boek te verklaren, dan zocht men een oplossing die in overeenstemming was met het beeld van de Meester, zoals dat zich gevormd had bij de lezing van het Apologeticum. Weliswaar moest men uit de gegevens van St. Hieronymus en ook uit enige geschriften van Tertullianus aanvaarden, dat de ijverige Apologeet.... uit de Kerk getreden was, dat hij na de secte van Montanus aangehangen te hebben, ook die verlaten had en tenslotte een eigen secte had gesticht. Men betreurde deze *corruptio optimi pessima*, doch gaf zijn volle aandacht en sympathie aan de Meester van het Apologeticum.

Maar was de vraag niet gerechtvaardigd, of in de werken van Tertullianus symptomen waren, die de mogelijkheid van een dergelijke onverwachte handelwijze zouden kunnen doen vermoeden? Welnu, de ontleding van Tertullianus' De pallio, zoals wij dat deden met name in hoofdstuk II, toont ons de man, die om zijn ijdelheid en trots te voldoen voor geen middel terugschrikt. De grote Meester van het Apologeticum heeft zeer zeker in de eerste jaren zijner bekering de christelijke deugd van nederig dienstbetoon beoefend, welke harmonische vereniging van ingeboren kracht en aangeworven nederigheid zijn figuur zo nobel, sterk en aantrekkelijk maakt. Doch later heeft hij — hoe dan ook — de bekoring van ijdele glorie niet kunnen weerstaan en is in waarheid slaaf geworden van zijn hartstocht. Die slavernij heeft hem in De pallio ertoe gebracht, het christengeloof, dat hij met grote liefde had verdedigd, te verloochenen — niet in woord maar metterdaad — en het te verlagen tot middel om zijn ijdelheid te

bevredigen. Diezelfde slavernij heeft hem er later toe gebracht, openlijk te breken met het hoogste kerkelijk gezag in *De pud.*, en met zijn geloofsgenoten in *De ieiun.* Geheel in de lijn ligt het, dat diezelfde slavernij der eierzucht hem gedwongen heeft, de secte van Montanus weer te verlaten om tenslotte vrij van àlle gezag zichzelf te zoeken in het Tertullianisme.

Als d'Alès aangaande het Pallium zegt: „... il offre peu à glaner au théologien”⁴¹, dan is dit in zover waar, dat de winst aan speculatieve theologie, aan dogmatisch inzicht, volstrekt nihil is. Evenmin is er winst te garen voor de positieve theologie, wat betreft traditiegegevens en kerkelijke praktijken. Maar wel is er — helaas — veel te leren uit dit werkje, wat betreft de theoloog Tertullianus. De pallio is evenzeer, suo modo, een breuk met het christendom als *De pud.* of *De ieiun. adv. psych.* In stede derhalve van louter anomalon te zijn, is *De pallio* een sleutel tot Tertullianus' karakter. Helaas ontdekken we daar het mysterium iniquitatis.

¹ d'Alès, *La théologie de Tertullien*, blz. 429.

SOMMAIRE

Dans notre étude sur le *De pallio* de Tertullien, considéré dans son rapport avec ses autres œuvres, nous n'avons pas l'intention de donner une nouvelle critique du texte, ni un commentaire suivi, mais nous essayons de spécifier le but, la signification et le sens de l'opuscule de Tertullien.

Dans notre 1^e Chapitre nous avons reproduit le caput I du *De pallio*, d'après l'impression qu'on éprouve quand on lit le texte à haute voix. Car, c'est alors qu'on se rend compte que les phrases ne se déroulent pas en périodes arrondies, mais qu'elles sont construites par des kola et kommata au rythme accentué. Le style en est très recherché. Tertullien a voulu forcer, par tous les moyens, l'attention du lecteur. Dans la traduction que nous avons placée en face du texte, nous avons essayé de rendre autant que possible la construction des phrases comme aussi le genre du style de l'original. Avouons-le franchement c'était un travail fort difficile dans lequel nous n'avons d'ailleurs réussi que bien imparfaitement, vu que plusieurs procédés de style, qui sont propres au latin, ne trouvent pas leur équivalent dans la langue néerlandaise.

Dans notre Chapitre II nous avons examiné le contenu du *De pallio*. Nous trouvons là que Tertullien se montre, sur cinq points, radicalement différent de ce qu'il est dans ses autres œuvres :

1. La Sainte Ecriture. Au cours de toute sa longue carrière d'écrivain la Sainte Ecriture est pour Tertullien la norme de tous ses jugements comme de ses actions. Qu'on lise par exemple *Adv. Herm.* chap. 23 (Kr. 141, 13 sqq). Dans son *De pallio* il use ou mieux il abuse de l'Ecriture Sainte comme d'un arsenal secret de données historiques dont ne peuvent profiter les viri principes Car-

thagéniens. Il abuse donc de la vérité révélée pour braver ses adversaires et les mettre à quia.

2. La littérature profane. Tandis que Tertullien dans ses autres œuvres rejette la littérature profane avec ses littérateurs (cfr. De idol. 9.; De spect. 29) et qu'il avoue avec honte et regret, qu'il s'est délecté, autrefois, avant sa conversion, dans le théâtre pervers (cfr. Apol. 15, 5), il cite dans Le pallio avec un plaisir non caché plusieurs fois ces mêmes lasciviae ingenia.

3. Les empereurs. La conduite envers les empereurs et le culte aux empereurs est un sujet que Tertullien traite partout ailleurs avec grand sérieux et grande pénétration, parce que c'était une question de vie ou de mort pour les chrétiens (cfr. Apol. 28-38). Dans le De pallio il se contente d'adresser de vaines flatteries aux empereurs, à cause des résultats actuels qu'ils ont obtenus pour le bien de la république.

4. La philosophie. Dans le De pallio Tertullien se présente comme philosophe mettant sur le même pied le christianisme et la philosophie. Ceci va à l'encontre de tout ce que Tertullien a dit avant et après l'apparition du De pallio. Qu'on lise par exemple Apol. 12, 6 sqq.; De praescr. haer., 7.; De anima 1-3.

5. Les expressions pimentées. L'usage fréquent dans le De pallio d'expressions piquantes frappe à première vue. Cette manière de procéder est bien différente de la conduite ordinaire de Tertullien dans ses autres écrits. Il est vrai que nulle part il n'est prude et qu'il se sert envers ses adversaires des mots les plus grossiers, mais il est évident que Tertullien dans son De pallio a expressément choisi le mot piquant. C'est une tâche sur le nom de l'Apologiste, qui, dans maints ouvrages défend chaudement la pureté chrétienne.

Dans notre chapitre III nous avons étudié les procédés de style dont s'est servi Tertullien dans De pallio. Nous voyons qu'il se sert de toutes les armes dont dispose la „declamatio” pour rajeunir une vérité banale: tout change. Ces armes sont: l'allittération avec

toutes ses nuances, la rime, le parallélisme, l'assonance, le jeu de mots, l'antithèse, l'oxymoron, les sentences, l'usage de mots étrangers, ou rares ou archaïques, les néologismes. Et tous ces moyens employés avec surabondance et accumulés autant que possible. Dans les autres ouvrages de Tertullien le style est en harmonie avec le contenu. Ce style a pour but d'exprimer d'une manière bien nette et précise en même temps qu'élégante les vérités religieuses que l'auteur veut défendre, afin qu'elles soient comme burinées dans l'esprit du lecteur. Dans le *De pallio* il y a une disproportion extrême entre le style surchargé et le contenu insignifiant.

Notre dernier chapitre donne, en ordre chronologique, les opinions de nos prédécesseurs au sujet de la signification du *De pallio*, ensuite nous proposons notre opinion.

Des données des chapitres II et III nous tirons la conclusion suivante. Le *De pallio* n'est pas, comme l'a prétendu Geffcken, tellement étranger au christianisme, qu'on doive le regarder comme un simple plagiat d'un écrit purement païen; il n'est pas non plus, comme le voulait Zappala, une oeuvre d'un ascétisme ou d'une morale franchement chrétienne. Sans aucun doute l'auteur est un chrétien; il le dit en propres termes. Mais ce qu'il défend n'est ni le christianisme, ni le Montanisme, mais son propre honneur, qu'il croit devoir défendre contre la détraction des viri principes Carthageniensis, qui lui ont adressé le reproche: *Sic a toga ad pallium!* La conduite de Tertullien dans son *De pallio* ne manque pas d'ambiguïté: d'un côté il ne défend ici que sa propre personne. Cette tendance à se montrer supérieur à ses détracteurs et à se glorifier lui-même, a même fait tort à la valeur littéraire du *De pallio*. L'ouvrage est trop surchargé et franchement bizarre. Il lui manque l'auréole de la simplicité, qui est le propre de tout chef-d'oeuvre.

Après ces conclusions nous posons la question, comment le *De pallio* est en harmonie avec le caractère de Tertullien. Nous

répondons que Tertullien, en plusieurs endroits de ses autres ouvrages, montre qu'il tient farouchement à ses propres idées en même temps qu'il a la passion d'anéantir son adversaire quelque'il soit. C'est cette passion qui l'a amené dans le *De pallio* à vouloir abattre à tout prix les viri principes Carthagenienses. C'est encore cette passion qui le conduira à la rupture avec l'Eglise, et qui après une adhésion momentanée au Montanisme rigoriste, le fera sombrer dans son propre Tertullianisme.

LIJST VAN GECITEERDE TEKSTEN

Ad nationes		46, 4-8	57
I, 4	59	46, 7	61
II, 2	58	46, 10-11	91
II, 15	78	47, 3	59
		50	141
Ad Scapulam		De anima	
2	50, 134	1	51, 69
4	45	2	66, 69
Adversus Hermogenem		3	51, 69, 70
23-30	32	14, 4	123
Adversus Praxeam		23	50, 70
3	67	27	79
13	30	30	28, 34, 44
16	30	32	50, 51
		34	80
Adversus Valentianianos		54	70
32	79	De baptismo	
Apologeticum		3	33
1, 8	51	12	141
4, 8	45	De corona	
5, 3	48	5	91
5, 5	45	7	38
9, 13	78	11	46
12, 6	57, 89	De carne Christi	
15	38	4	79
15, 1-3	90	De carnis resurrectione	
17, 1	56	3	51
18, 6	34	4	79
19, 3	55	59	79
21, 24	47	61	79
33, 1	47	De cultu feminarum	
35, 11	45	II, 5	92
35, 12	64	II, 8	77
40, 7	30		
45-46	66 vv.		
46, 4	89		

H, 12	88	Scorpiace	
H, 12-13	76	14	49
De idololatria		De spectaculis	
1	59	8	39
9	64	28	66
10	36, 63	17	81, 88
18	135	21	81
De ieiunio		23	91
1; 16; 17	82	28	46
De patientia		29	38
1	54	30	48
De pudicitia		De testimonio animae	
1	78	1	59, 66
De praescriptione haereticorum		De virginibus velandis	
7	55, 59, 68	16	91
14	75	17	80

PERSONEN- EN ZAKENREGISTER

- Achilles, 85, 104.
 Adam en Eva, 28, 84.
 d'Alès, 122, 141⁴⁰, 143.
 Albinus, 45, 46, 134.
 Alexander, 48, 85, 88, 114, 119, 121.
 Allitteratie, 14, 94, 95, 96 vv., 97
 vv., 103 vv., 116.
 Anacharsis, 51.
 Anaphora, 94, 97 vv.
 Anaximander, 50.
 Antithese, 100, 104, 111, 114, 115
 vv.
 Archaismen, 11, 96, 101 vv., 132.
 Artes liberales, 63, 73.
 Assonantie, 94, 95, 97 vv., 108.
 Astrologie, 37, 63, 64.
 Augur, 64.
 Bayard, 108¹⁴.
 Beeldspraak, 93, 104.
 Berchem, van, 41²⁷, 125, 129, 130,
 131, 132, 133.
 Bernhard, 102⁸, 103, 107¹¹, 110¹⁶.
 Binnenrijm, 14, 16. .
 Birt, 135.
 Boissier, 11, 125, 126.
 Bijbel: zie Schrift.
 Cassius, 46, 134.
 Cauer, 6, 10.
 Cleomachus, 85, 86, 87, 91, 113.
 Climax, 94, 95, 97.
 Compensatieprincipe, 16.
 Declamatio, 5, 11, 13, 93, 102, 103,
 110, 111, 125, 136.
 Durant, 43³¹.
 Empédocles, 51, 85, 88.
 Epicurus, 64, 68, 71.
 Flexierijm, 14, 15, 94, 97 vv., 107.
 Geneesheren, 63.
 Geffcken, 126, 127, 138.
 Gerlo, 3, 9, 10, 12, 13, 36, 42, 44,
 51, 54, 95, 98, 100, 103, 106, 108,
 117, 119, 120, 121, 122, 129, 140.
 Graecismen, 96.
 Hartman, 7, 8.
 Haruspex, 63, 64.
 Hercules, 75, 85, 86, 90, 118, 119,
 121.
 Hert, 84.
 Holmes, 7.
 Holtzner, 43³¹, 64⁷⁵.
 Hoppe, 108¹³.
 Hyena, 83, 84, 85.
 Isolexie, 95, 97 vv.
 Isosyllabie, 94, 95.
 Janssen, H. H., 28⁵.
 Joden, 27, 28, 31, 34.
 Kameleon, 16, 84, 112, 117, 120.
 Keizercultus, 4, 40 vv., 87, 134, 135,
 137.
 Kellner, 9, 10, 12, 24.
 Labriolle, de, 40²⁶, 60⁶³, 68⁸⁶, 125⁴,
 134³⁰, 141³⁹.
 Latrinarum antistes, 52, 89, 113.
 Leopold, 114.
 Litteratuur, 4, 35 vv., 73, 137, 140.
 Löfstedt, 100, 110¹⁷.
 Lortz, 2, 46³⁸, 60⁶⁷, 61.

- Ludimagister, 63.
 Lupae, 35, 52, 88, 91.
 Magie, 37.
 Marouzeau, 9¹³, 102.
 Marra, 135.
 Meyboom, 6, 7, 10, 12.
 Mohrmann, 109¹⁵.
 Monceaux, 125, 126²⁷, 133.
 Murenen, 106, 112.
 Neologisme, 98, 101, 119, 122.
 Niger, 46, 134.
 Noeldechen, 124, 125, 126, 127, 136.
 Norden, 6, 11¹⁹, 101⁶, 106¹⁰, 108¹⁴,
 116¹⁹.
 Omphale, 75, 86, 90, 113, 118, 119,
 121.
 Oxyoron, 95, 100, 114, 115 v.v.
 Pallium (prosopopee van het), 13,
 97, 109, 112.
 Papegaai, 96.
 Parallelisme, 94, 95, 96 vv., 116.
 Pauw, 14, 15, 83, 95, 96, 110, 118,
 119, 120.
 Philosophia (melior), 71, 72 vv.
 Philosophie, 4, 43, 48, 50 vv., 64
 vv., 89, 137.
 Phiscus, 42, 47, 86, 87.
 Plato, 50, 68, 69.
 Pohlheim, 107¹².
 Rhythme, 13, 94, 96 vv.
 Rijn, 13, 95, 100, 107, 116, 117.
 Romanitas, 44, 130, 131, 133.
 Salmasius, 9, 124.
 Sapientia (hanc sapientiam), 51 vv.,
 89.
 Sardanapallus, 42, 47, 86, 87.
 Schrift, H., 4, 24 vv., 48, 52, 61, 73,
 116, 118, 136, 140, 141.
 Sententia, 121.
 Septimius Severus, 44, 45, 46, 64.
 Simon Magus, 80, 144.
 Slang, 84, 110, 118.
 Socrates, 69.
 Sodoma en Gomorrha, 25, 26, 29,
 30, 31, 83, 118.
 Sophisten, 63.
 Stoa, 43, 47, 48, 64, 65, 68, 71, 121.
 Valentinus Morel, 81¹¹⁴.
 Vries, de, 141.
 Waltzing, 20²⁰, 47⁴², 91¹²¹, 133²⁷.
 Waszink, 28⁶, 44³², 70⁹⁵, 71⁹⁹,
 80¹¹².
 Weynen, 7, 8, 15, 16.
 Wilamowitz-Moellendorff, v., 8.
 Wilson, 41²⁸, 132²⁵, 135³².
 Woordspelingen, 13, 96, 108, 109¹⁵,
 111, 114, 115.
 Wijsheid, zie: Sapientia.
 Zappala, 14²², 127, 128, 129, 136,
 138.

L I T T E R A T U U R L I J S T

A. d'Alès, La théologie de Tertullien. Parijs 1905.

— Tertullien helléniste. (Revue des études grecques, 50 (1937), p. 329-362).

J. N. Bakhuizen van den Brink, Q. S. F. Tertulliani Libri de praescriptione haereticorum, adversus Praxean. 's-Gravenhage 1946.

M. M. Baney, Tertullianus. Africa Romana. Some reflections of life in North Africa in the writings of Tertullian. Diss. Washington, D. C. 1948.

O. Bardenhewer, Geschichte der altchristlichen Literatur² II. Freiburg i. Br. 1914.

D. v. Berchem, Le „De pallio” de Tertullien et le conflit du christianisme et de l'Empire. (Museum Helveticum, I (1944), p. 100-114).

M. Bernhard, Der Stil des Apuleius von Madaura. Ein Beitrag zur Stilistik des Spätlateins. Stuttgart 1927 (Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft II).

G. Boissier, La fin du paganisme. Parijs 1891.

— Tacite⁴, Parijs 1912.

J. W. Ph. Borleffs, Tertullianus. Ad nationes libri duo. Leiden 1929.

— Index verborum quae Tertulliani de Paenitentia libello continentur. Praemissa est ipsius libelli recensio nova. (Mnemosyne, N. S. 60 (1932) p. 254-316).

— Tertulliani Libri de patientia, de baptismo, de paenitentia. 's-Gravenhage 1948.

P. Cauer, Die Kunst des Übersetzens³. Berlijn 1903.

G. F. Diercks, Q. Septimius Florens Tertullianus. De oratione. Critische uitgave met prolegomena, vertaling en philologisch-exegetisch-liturgische commentaar. Diss. Bussum 1947.

- J. Geffcken*, *Kynika und Verwandtes*. Heidelberg 1909.
- A. Gerlo*, *Q. S. Fl. Tertullianus. De pallio*. Kritische uitgave met vertaling en commentaar. I Inleiding, tekst en vertaling. II Commentaar. Wetteren 1940.
- J. J. Hartman*, *Beatus ille. Een boek voor iedereen*. Leiden 1913.
- H. Hoppe*, *Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians*. Lund 1932.
— *Syntax und Stil des Tertullian*. Leipzig 1903.
- P. Henen*, *Index verborum quae Tertulliani Apologetico continentur*. Leuven-Parijs 1910.
- H. H. Janssen*, *Kultur und Sprache. Zur Geschichte der alten Kirche im Spiegel der Sprachentwicklung. Von Tertullian bis Cyprian*. Nijmegen 1938 (*Latinitas christianorum primaeva VIII*).
- K. A. H. Kellner*, *Tertullians sämtliche Schriften. Aus dem Lateinischen übersetzt*. I-II Keulen 1882.
- W. Kok*, *Tertullianus. De cultu feminarum*. Diss. Dokkum 1934.
- A. Kroymann*, *Quinti Septimi Florentis Tertulliani opera. Pars III*. Weenen 1906 (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum XLVII*).
- P. de Labriolle*, *Tertullien. De paenitentia et De pudicitia. Texte latin, traduction française, introduction et index*. Parijs 1906.
— *Histoire de la littérature latine chrétienne*. I²-II², Parijs 1947.
- E. Löfstedt*, *Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum*. Lund-Leipzig 1918.
— *Zur Sprache Tertullians*. Lund-Leipzig 1920.
— *Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Latein I-II*, Lund 1928-1933.
- J. Lortz*, *Tertullian als Apologet I-II*. Münster i. W. 1927-1928. (*Münsterische Beiträge zur Theologie IX-X*.)
- J. Marouzeau*, *La traduction* 1935 (*Congrès de Nice*).
— *Traité de stylistique latine*². Parijs 1946.
- G. Marra*, *Tertulliano. „De Pallio”*. Prima traduzione italiana con introduzione, testo critico a fronte e commentario. Napels 1937.

- Jos. Marra*, Q. S. Tertulliani De fuga in persecutione, De pallio. Turijn 1932 (Corp. Script. Lat. Parav. Nr. 59).
- Jos. Martin*, Q. S. F. Tertulliani Apologeticum. Bonn 1933 (Florilegium Patristicum VI).
- H. U. Meyboom*, Tertullianus. Leiden 1926-1931 (Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling XL-XLVI).
- Chr. Mohrmann*, Die altchristliche Sondersprache in den Sermones des hl. Augustin I. Nijmegen 1932 (Latinitas christianorum primaeva III).
- P. Monceaux*, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu' à l'invasion arabe. I, Tertullien et les origines. Parijs 1901.
- E. Noeldechen*, Tertullian von dem Mantel, Eine Prosasatire des Kaiserreichs (Jahrbücher für protestantische Theologie 1886, XII, p. 615-660).
- Tertullian. Gotha 1890.
- E. Norden*, Die antike Kunstprosa I³, II³, Leipzig-Berlijn 1915-1918.
- F. Oehler*, Quinti Septimii Florentis Tertulliani quae supersunt omnia. Leipzig I, 1853, II, 1854.
- A. Reifferscheid-G. Wissowa*, Quinti Septimi Florentis Tertulliani opera. Pars I. Weenen 1890. (Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum XX).
- H. Roensch*, Itala und Vulgata². Marburg 1875.
- Cl. Salmasius*, Q. S. Flor. Tertulliani Liber De pallio. Parijs 1622.
- W. A. J. C. Scholte*, Tertulliani de testimonio animae. Diss. Amsterdam 1934.
- Jos Schrijnen*, Charakteristik des altchristlichen Latein. Nijmegen 1932 (Latinitas christianorum primaeva I).
- St. W. J. Teeuwen*, Sprachlicher Bedeutungswandel bei Tertullian. Paderborn 1926 (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XIV).
- J. J. Thierry*, Tertullianus, De fuga in persecutione. Diss. Hilversum 1941.
- Valentinus Morel*, De ontwikkeling van de Christelijke overlevering volgens Tertullianus. Brugge-Brussel 1946.
- Th. Verhoeven*, Tertullianus, Adversus Praxean. Studiën over Tertullianus

Adversus Praxean, voornamelijk betrekking hebbende op Monarchia, Oikonomia, Probola in verband met de Triniteit. Diss. Amsterdam 1948.

G. J. de Vries, Bijdrage tot de psychologie van Tertullianus. Diss. Utrecht 1929.

J. P. Waltzing-A. Severijns, Tertullien. Apologétique. Texte établi et traduit. Parijs 1929 (Collection des Universités de France).

J. P. Waltzing, Tertullien. Apologétique. Commentaire analytique, grammatical et historique. Parijs 1931 (Les belles lettres).

J. H. Waszink, Tertullian. De anima. Mit Einleitung Uebersetzung und Kommentar. Diss. Amsterdam 1933.

— Index verborum et locutionum quae Tertulliani de anima libro continentur. Accedunt addenda et corrigenda ad editionem libri eiusdem. Bonn 1935.

— Het oude christendom en de antieke wijsbegeerte. (In: Christendom en Oudheid). Eindhoven 1947.

— Tertullianus. De anima. With introd. and comment. Amsterdam 1947.

J. F. Westermann S.J., Archaische en archaïstische woordkunst. Diss. Nijmegen-Utrecht 1939.

A. Weynen, De kunst van het vertalen. Tilburg 1946.

Lillian M. Wilson. The clothing of the ancient Romans. Baltimore 1938.

GEBRUIKTE TEKSTUITGAVEN

Voor De pallio werd gevolgd de uitgave van Gerlo; voor het Apologeticum die van Martin; voor de overige geschriften de uitgaven van Kroymann (Kr.), Reifferscheid-Wissowa (R.W.) en Oehler (Oehl.).

Waar de moeilijkheid van de geciteerde tekst het wenselijk maakte, hebben wij de vertaling gegeven in de voetnoot.

STELLINGEN

I

Daar het Apologeticum en De pallio twee tegenpolen van Tertullianus' karakter vertegenwoordigen, moet men Tertullianus' werken niet uitsluitend belichten vanuit de grootheid van het Apologeticum, doch ook vanuit de zwakheid van De pallio.

II

De pallio is niet een apologetisch, moralistisch of ascetisch werk, doch dient uitsluitend tot zelfverdediging en zelfverheerlijking.

III

Naast zijn rigoristische neiging, geeft de zucht om tegenstanders te verpletteren en zich de meester te voelen, een verklaring van Tertullianus' overgang naar het Montanisme en het stichten van het Tertullianisme.

IV

De zucht tot verbluffen heeft aan de litteraire waarde van De pallio schade gedaan, zodat deze declamatio geworden is tot een overladen stuk proza.

V

Uit de vergelijking van De pallio II, 6-7 en De anima cap. 30 mag men afleiden, dat De pallio ná De anima geschreven is.

VI

De bewering van Ernout-Meillet in de *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, als zou het adiectivum *ualētūdīnārius* in Varro, *Rer. rust.* II, 1, 15 gesteld worden tegenover *sānus*, berust op een onjuiste conjectuur.

(A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Parijs 1932).

VII

Het is te betreuren, dat aan de belangrijke figuur van de Middelburgse latinist Matthias Martinez de Waucquier geen aandacht wordt geschonken in het Nieuw-Nederlandsch Biographisch Woordenboek, noch in Meertens' uitgebreide dissertatie.

(Nieuw-Nederlandsch Biographisch Woordenboek, onder redactie van P. C. Molhuysen, P. J. Blok, L. Knappert en F. H. K. Kossmann. Leiden 1911-1938; P. J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de XVIe en eerste helft der XVIIe eeuw*. Amsterdam, 1948).

VIII

Dat Weynen in zijn belangrijk werk over het vertalen te weinig aandacht schenkt aan de vertalingen der H. Schrift, is een ernstig tekort.

(A. Weynen, *De kunst van het vertalen*. Tilburg 1946).

IX

De woorden van Origines: *Et ideo forma ecclesiarum sacerdotibus datur . . .* in Numeros 9, 1 (ed. Baehrens, G. C. S. 30, blz. 54, 23), worden door Urs von Balthasar en Daniélou ten onrechte opgevat

als een bewijs voor de rol der hiërarchie in de opbouw der Kerk.

(H. URS VON BALTHASAR, *Le Mystère d'Origène*, in *R. S. R.*, 27 (1937), blz. 45; J. DANIELOU, *Origène*. Parijs 1948. blz. 62).

X

De schets, die de Lubac geeft van de ontwikkelingsgeschiedenis van het woord *supernaturalis*, is onvolledig, daar hij weliswaar de overeenkomstige Griekse adiectiva bestudeert, doch de gesubstantiveerde uitdrukkingen buiten beschouwing laat.

(H. de LUBAC, *Surnaturel*. Parijs 1946).

XI

Het toelatingsexamen tot het Gymnasium biedt niet alleen onvoldoende garantie voor de gymnasiale studiën, maar schaadt ook het onderricht op de lagere school.

XII

Het gymasiaal leerplan mist een scherpe doelstelling en derhalve een centrale opbouw der leerstoffen.